

יעקב ש' שפיגל

לדרך הציון וההפניה בשמות מסכות ופרקים אצל הראשונים

רוב שמות המסכות המקובלים בידינו כיום מצויים בתלמוד¹, ומצאנו בתלמוד אף שמותיהם של כמה פרקים, אלא שמספר זה מועט ביותר². אף במקום בו הזכיר התלמוד שם של פרק מסוים, הרי שבדרך כלל אין הוא עושה זאת בדרך ציון והפניה (כעין מסורת הש"ס) אלא כבדרך אגב בלבד³. אמנם מצאנו ציונים בצורה של: 'באידך פירקין', 'כדבעינן למימר לקמן' וכד'⁴, אלא שמספרם קטן מאוד. נמצא כי רוב המקומות שהובאו בתלמוד הובאו ללא ציון, ועל הלומד להיות בקי היטב במקורות כדי שיוכל לאתר את מקומה ומקורה של המובאה. קושי זה הביא את ר' נסים גאון לחיבור ספר 'מפתח מנעולי התלמוד' וכדבריו בהקדמתו (מהדורת גולדנטל, דף ד סע"א):

ולפי שראיתי הרבה מהתלמידים בזמננו זה לא עמדו על זה ויטרחו בבקשת אותה הראיה ולא ימצאו אותה ויתקשה עליהם ההלכה ותסתתם ראיתי שאקבצם ואחברם יחד בספר שיהיה כמפתח לאלו הסתומים ושיהיה התלמיד כאשר יצטרך לכלום מאלו הנזכרים ימצאם במהרה בלי טורח [...] ושמתי ספרי זה על ב' חלקים החלק הראשון הוא הקשה אזכיר בו עיקרי הראיות אשר קיצרו זכירתן במקום אחר כאשר קידמתי [...]

1 ראה ח"ש ניהיוזען, 'איזהו מקומן של מסכות', אוצר החיים, י (תרצ"ד), והוא מציין גם למחקרים קודמים; י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, מהדורה שנייה, ת"א, תשכ"ד (להלן: אפשטיין, מבוא), עמ' 989; ח' אלבק, מבוא למשנה, ת"א, תשי"ט, עמ' 125.

2 אפשטיין, מבוא, עמ' 993.

3 כתוצאה מכך יש מקומות של אי-בהירות ואף מחלוקת לדינא. כגון בגדה דף סה ע"ב: 'כי הוּוּ בה ר' יוחנן ור"ל בתינוקת'. לדעת רש"י הכוונה לפרק תינוקת, ואילו לדעת הגאונים (ותשובות הגאונים, אסף, תרפ"ז, סי' מא) הכוונה לתינוקת ממש. ורצין לזה אפשטיין הנ"ל (הערה 2). כרס, מתוך שהגאונים פירשו שהכוונה לתינוקת ממש דייקו ואמרו: 'ולא קאמר באשה אלא בתינוקת אלמא אפי' בשלא הגיע זמנה לראות אמרינן', ונמצא שיש מחלוקת בינם לבין רש"י במסקנת העניין, ע"ש.

וכהשערה בלבד, שמא ניתן לומר ששורש המחלוקת ביניהם נעוץ ביחסם לדרך ציון המקורות. לאמר, מתוך שהגאונים לא נהגו לציין למקורותיהם, לא עלה בדעתם לומר כי התלמוד עשה זאת כן. כרס רש"י, שכבר נהג לציין לשמות של פרקים כמצוי בפירושו, לא נמנע מלומר זאת גם ביחס לדרך התלמוד. בדומה לזה, ובאופן אחר, סבור הר"מ כשר, בהגדה שלמה, מהדורה ג', 'ירושלים תשל"ז', עמ' 197 כי מר"י אברבנאל נעלם שהביטוי "פסח שני" הנמצא בר"ן בא לציין לחלק ממסכת פסחים הנקרא כן (פרקים ה-ט העוסקים בקרבן פסח) ולא כהבנת אברבנאל שסבר שבא לציין שם של מועד (כלומר פסח קטן).

4 בעניין ציונים אלו ובנושא 'מסורת הש"ס' שבתלמוד דנתי בעבודת הדיסרטיציה שלי: 'הוספות מאחורת (סבוראיות) בתלמוד הבבלי, תל-אביב תשל"ו, עמ' 243 ואילך. וראה גם דברי דוד רוזנטל, 'לא איתפרש לן מאי בעי הכא', ספר השנה של בר אילן, י"ח-י"ט (תשמ"א), עמ' 152-153 ובהערה 19 שם.

למרות אי הנוחות שבדרך זו של אי ציון המקורות, דומה כי גם הגאונים המשיכו לנהוג כן. עיון בכתביהם, כגון: הלכות גדולות, הלכות פסוקות, שאילתות⁵, סדר ר' עמרם גאון, סדר ר' סעדיה גאון, ספר המצוות לר' חפץ (מהדורת הלפר), פירוש התורה לר' שמואל בר חפני (מהדורת גרינבאום), ספר המקח והממכר לר' האי גאון⁶, משפטי שבועות לר' האי גאון⁷ ועוד ועוד, מלמדנו כי אין למצוא בם ציונים למקורות. המקורות מובאים בצורה סתמית, כגון: 'שנינו'⁸, אמרו', 'גרסינן' וכד'.

ברם, בתשובותיהם נהגו הגאונים לעיתים בדרך אחרת, כלומר, נהגו לציין את מקורותיהם. יש מקרים שנהגו כן כתוצאה מעצם השאלה. כגון בתשובת ר' שרירא⁹: 'ודשאלתון למכתב לכון הני אסותא דמי שאחזו קורדיאקוס', או בתשובת הגאון המובאת בתשובות הגאונים, מהדורת אסף, 'ירושלים תרפ"ט, עמ' 50: 'וששאלתם דבהחולץ איבעיא להו', ועוד כגון אלו. כלומר, במקרים אלו הציון מתבקש מעצמו כתשובה לשואל.

יש מקרים שנהגו כך כיוון שכך מתבקש מטיבו מאופיו של הפירוש. כך, לדוגמה, מצאנו בפירוש הגאון לגיטין שפרסם אסף, מספרות הגאונים, 'ירושלים תרצ"ג, עמ' 180–184, שמרובים בו יחסית הציונים למקורות בתלמוד¹⁰. ובדומה לזה מעט הוא פירוש קדמון ליומא, באוצר הגאונים, יומא, נספחים, עמ' 67.

אולם, פרט למקרים מעין אלו, ניתן לומר כי בדרך כלל אין הגאונים מציינים למקורותיהם. כדאי להפנות את תשומת הלב לאיגרת ר' שרירא גאון. איגרת זו הגיעה אלינו בכמה כתבי-יד ובמהדורות שונות, וברצוננו לערוך השוואה בדרך ציון המקורות. אציין לפי מהדורת רב"מ לוין.

נוסח ספרד (לפי המובא ביוחסין)	נוסח צרפת
עמ' 7	יבמות פ' הבא על יבמתו
עמ' 8	ביש נוחלין
עמ' 13	כדאיתא בברכות (כ"א, א, ה, פ — ליתא)

	כדאיתא ביבמות (כ"א, א, ה, פ — ליתא)

5 בשאילתות, וארא, ס' מב, נזכר פרק המביא גט. לאור האמור לעיל נראה לי כי קטע זה הוא תוספת מאוחרת. ואכן העיר ר"ש אסף (מבלי לנמק) בתשובות הגאונים, 'ירושלים תרפ"ט, עמ' 152 (לסימן קלח), שקטע זה הוא תוספת. גם רש"ק מירסקי במהדורתו, עמ' מז, העיר כי ברוב כתבי-היד חסר סוף השאילתא ובחוכו חסר גם הקטע הנידון.

6 אמנם מצינו מעט ציונים בספר; ברם, לאור האמור יש לשער שזו תוספת מאוחרת. כגון, שער א (דפוס ווין, תק"ע), דף ה ע"א; שער ג, דף ז ע"ב; שער לח, דף עא ע"ב, עב ע"א, ועד ע"א. אציין כי ר"ש אסף, מספרות הגאונים (להלן: אסף, מספרות), 'ירושלים תרצ"ג, הביא קטעים משער יג בתרגום אחר, ומוזכר שם: 'כמו שאמרו ב' הזהב' (שש פעמים). ברם, לפנינו בדפוס ווין, דף לא ע"ב ולב ע"א, אין כל ציון. סביר לראות בזה תוספת מאוחרת.

7 מצאתי ציון אחד בחלק א שער א, דפוס ירושלים, דף יט ע"א: 'כמ"ש רבותי בחזקת הבתים'.
8 יש לציין כי מבחינה זו שונה קצת ספר והזהיר, כיוון שהוא נוהג לציין: כך שנינו במשנה או בברייתא או בתוספתא (ע"י תשלום תוספתא לר"ש ליברמן, עמ' 6).

9 תחכמוני, א (תר"ע), עמ' 41; גנזי קדם, ה (תרצ"ד), עמ' 1.

10 לאור תכונה זו נראה שיש להסתייג מהערת ר"ש אסף, שם, עמ' 178: 'הפירוש הוא על דרך פירושו של רש"י ז"ל', כיוון שרש"י נמנע, בדרך כלל, מללכת בדרך זו.

עמ' 14	כדאיאת בסנהדרין (כ"י א, ה, פ — ליתא)	---
	הוריות	הוראות
עמ' 16	דקאמרינן במציעא (כ"י א, ה, פ — ליתא)	---
	ודאמרינן ביבמות (כ"י א, ה, פ — ליתא)	---

אין ברצוני להאריך בציונים. כל הממשיך לבדוק ייווכח כי המצב המתואר מתקיים עד סוף האיגרת. כלומר, בנוסח ספרד המובא ביוחסין מרובים מראי המקומות. לאור האמור, יש מקום רב להשערה¹¹, כי ציונים אלו הן הוספות מאוחרות¹².

בדומה לכך נוכל לומר ביחס למהדורות השונות של סדר תנאים ואמוראים. מהדורתו של ר' קלמן כהנא (פפד"מ 1935) אינה מכילה ציונים, ואילו זו של אלכסנדר מרכס (ספר היובל לישראל לוי, תפארת ישראל, ברסלוי תרע"א) מכילה ציונים רבים ואף פרשנות בערבית. פרשנות זו מוכיחה שלפנינו הוספות מאוחרות, וכפי שהעיר על כך ר"ש אברמסון¹³. אכן, נראה לי שגם שיטת הציונים לכשעצמה יש בה ללמדנו שאלו הוספות מאוחרות, שהרי כפי שראינו, בחיבור קדום כל כך אין מקום לציונים כה רבים ומפורשים.

לאחר תקופת הגאונים, ניתן לומר שחל מפנה, ורוב הראשונים אינם מסתפקים בציון סתמי: 'אמרו חז"ל, וכד', אלא מציינים למקורותיהם. כיוון שתקופה זו הנה לפני המצאת הדפוס, הרי שרוב הציונים מכילים שם מסכת, או שם פרק, או שניהם גם יחד. עתה מתעוררת השאלה, האם יש אחידות בשמות המסכות והפרקים אצל הראשונים? לגבי אלו הנזכרים בתלמוד בדרך כלל יש אחידות, אולם מה בדבר אלו שאינם נזכרים בו?

קודם שנדון בשאלה זו, נעיין תחילה בשאלה קודמת, והיא — לפי מה נקבע שם המסכת, האם לפי מלה (או מלים) ממשפט הפתיחה, או לפי תוכן המסכת? שתי גישות אלו היו רווחות בעולם העתיק, וכנראה גם אצלנו. כך מצאנו כי חומשי התורה נקראים גם לפי מלת הפתיחה וגם לפי תוכנם, ונחלקו החוקרים מהו השם הקדום יותר¹⁴. לכאורה נראה שביחס למסכות מצאנו אותן שתי גישות, שהרי עיון בשמות המסכות המקובלים בידינו כיום מראה כי חלק מהשמות הם לפי תוכן המסכת, כגון: ברכות, תרומות, עירובין ועוד; וחלק מהשמות ניתנים לפי מלת הפתיחה, כגון: פאה, דמאי, כלאים ועוד. ברם, כבר כתב ר' שלמה עדני בפתיחת פירושו למשנה כי המסכת נקראת (בניגוד לפרשיות התורה) רק

11 על תופעה זו עמד כבר ר' אלכוגן בביקורתו על אגרת ר' שרירא גאון, מהדורת לוי, שנתפרסמה בספר היובל של הסמינר בברסלאו, 1929, חלק שני, עמ' 69–70 *Festschrift zum 75. Jahrgigen Bestehen* (des Jüdisch Theologischen Seminars).

12 כדאי לציין כאן לעמוד 24: 'ועוד מדתנן בפרק כיצד מעברין'. בשלושת כתבי־היד א, ה, פ וכן בנוסח צרפת, חסרה המלה 'פרק'. ברור כי מלה זו היא תוספת מאוחרת, שהרי כל המעיין בדברי הגאון ייווכח לדעת שהגאון הביא את לשון המשנה ואת ההתלבטות במלה 'מעברין', ואין כאן כל קשר לציון: 'פרק כיצד מעברין'. ברם המוסיף נוסח זה, שהיה רגיל להוסיף מראי מקומות, הוסיף גם כאן אגב שטפיה את המלה 'פרק'.

13 ר"ש אברמסון, 'לתולדות נוסח סדר תנאים ואמוראים', עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל (ספר עזרא ציון מלמד), בעריכת י"ד גילת, ח"י לוי, צ"מ רבינוביץ, רמת־גן תשמ"ב, עמ' 225.

14 סיכם נושא זה, תוך הפניות למחקרים, חמ"י גבריהו, 'לדרכי קריאת השמות לספרי המקרא', בית מקרא, מד (תשל"א), עמ' 146–151. וראה עוד ר"מ כשר, תורה שלמה, ח, מלוואים א', עמ' רלד.

ע"ש רוב הענין שבו מדברים [...] ואע"ג דאשכחן מס' סוכה ומגלה ושבועות דמשמע שג"כ הם נקראו ע"ש המלה הראשונה [...] לא דמי דהתם כולוהו הני תלתא ע"ש רוב הענין שמדבר בו המס' נקראת אלא שגם קרה מקרה לאיזה טעם שיהיה שגם מלה ראשונה התחילה במה שרוב המס' מדברת משא"כ בביצה ומשקין.

נראה שהצדק עמו, כלומר, שהמסכות נקראו על שם תוכנן. ראה לכך נוכל להביא ממסכת גיטין. בראשה שנינו: 'המביא גט', ושם המסכת אינו 'גט' אלא 'גיטין', כלומר: השם מיוסד על פי התוכן¹⁵. ובדומה לזה מסכת נזיר, הפותחת: 'כל כנויי נזירות כנזירות', ושמה אינו 'נזירות' אלא 'נזיר'. הן אמנם בהמשך המשנה הפותחת נמצאת המלה 'נזיר', אבל קשה לראות במלה מרוחקת כל כך מהפתיחה בסיס לשם המסכת. וכן מסכת תרומות, בזמן שבמשפט הפתיחה נמצא השם 'תרומה'¹⁶.

לאור האמור, יש לעיין בשמות שתי המסכות ביצה ומועד קטן, הנקראות גם 'יום טוב' ו'משקין'. משפט הפתיחה במסכת הראשונה הוא: 'ביצה שנולדה ביום טוב'. לכאורה, פשר השם 'ביצה' אינו ברור. הן אמנם הוא נלקח ממשפט הפתיחה¹⁷, אבל מה רע בשם 'יום טוב', המופיע במשפט הפתיחה והמעיד על תוכנה של המסכת? משפט הפתיחה במסכת השנייה הוא: 'משקין בית השלחין במועד'. אף פה נשאלת אותה השאלה: מה טעם נבחר גם השם 'משקין', כאשר השם 'מועד' הנמצא במשפט הפתיחה מעיד גם על תוכנה של המסכת? ננסה עתה לענות על שאלות אלו.

השם 'מועד', כפי שהראו החוקרים¹⁸, נמצא בירושלמי, מו"ק ספ"ב, דף פא סע"ב: 'אית מילין במועד דקשיין מן אהילות ומן נגעים'. אכן, אין כאן הוכחה ודאית שהכוונה בשם 'מועד' דווקא למסכת מו"ק ולא למסכת שבת¹⁹, ומה עוד שמצינו שמסכת שבת נקראה בתקופה קדומה בשם מועד²⁰. עם זאת מצאנו כי בתקופת הגאונים נקראת מסכת מו"ק בשם מועד²¹.

15 איני יודע מדוע חלק מהמסכות נקראו בלשון יחיד וחלק בלשון רבים, לענייננו החשוב הוא שהופעת השם ברבים מורה שאין להתחשב במשפט הפתיחה.

16 אמנם נמצא גם השם 'תרומה'; ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 991.

17 כן דעת ר"י רייפמן, השחר, ב (תרל"א), עמ' 342; י' בריל, מבוא המשנה, ב, פפר"מ תרמ"ה, עמ' 19. אפשטיין, מבוא, עמ' 991, כתב כי שני השמות (ביצה, יו"ט) הם ממשפט הפתיחה. י' פרנצוס, תלמוד ירושלמי לביצה עם פירוש ר"א אזכרי, ניו יורק תשכ"ז, מבוא, הערה 2, כתב כי דברי אפשטיין תמוהים, שהרי השם 'יו"ט' הוא לפי התוכן. ברם, נראה שכונת אפשטיין כפי שהבהרנו, כלומר, השם הוא ממשפט הפתיחה ובהתאם לתוכן המסכת, וקיצר בלשונו.

18 לעיל, הערה 1.

19 הנושא בירושלמי הוא קושי בין שני דינים, האחד אמור בשבת והשני בחול המועד, ודברי הירושלמי על דברים הקשים במועד יכולים להתפרש לגבי כל אחד משני זמנים אלו, וכן משמע מדברי 'פני משה' שם. גם ל' גינצבורג, על הלכה ואגדה, תל-אביב תש"ך, עמ' 269 הערה 4, סבור כי השם 'מועד' אינו כנראה מו"ק אלא הלכות חול המועד.

20 אפשטיין, מבוא, עמ' 991. גם ביחס לסדרי נשים, נזיקין וטהרות מצאנו אותה תופעה, דהיינו שהמסכת הראשונה והסדר עצמו נקראים באותו שם; ראה אפשטיין, שם.

21 רשימה שבקטע 'הלכות פסוקות' שפרסם א' מרמורשטיין, *MGWJ*, 67 (1923), עמ' 135; פירוש הגאונים לטהרות, עמ' 15, 65, 149; והעירו על כך אלבק במבואו להאשכול, עמ' עד, וע"ש בהערה; אפשטיין, מבוא, עמ' 991, ע"ש. אוסיף עוד תוספתא כ"י וינה; מחזור ויטרי, עמ' 243 (ואולי זו ט"ס); פירוש המשנה לרמב"ם, מהדורת קאפח, בכתרת למו"ק; תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, ב, ס"י רנו, עמ' 476; וראה

השם 'משקין' נמצא, לדעת החוקרים²², בויקרא רבא לד: ב (מהדורת מרגליות, עמ' תשעט): 'עשיר ורש נפגשו וכו' אמר עשיר לאותו רש השנינו פרק אחד ולא השנהו א"ל מה אנא בעי מיתב מתני יתן במשקין או במאמתי קורין'. לכאורה אין מכאן ראייה על שם המסכת, שהרי מדובר כאן בפרק ('השנינו פרק אחד') ואם-כן זהו פרק משקין הנמצא במסכת מו"ק. ברם, כבר רמז ר"ש רוזנטל²³ שיש מכאן ראייה מוכחת לשם המסכת. אכן, גם כאן אין הוכחה ודאית שהכוונה למסכת מו"ק, ושמה הכוונה למסכת אחרת²⁴. עם זאת, שם זה מצוי אצל הגאונים²⁵ ואף בראשונים, כפי שנראה לקמן.

נמצא שאין כל מקור לשם 'מועד קטן' המקובל בידינו כיום. לכן נראה לי לשער כי שמה הקדום של המסכת היה 'מועד'. ברם, היות ושם זה יכול להטעות²⁶ — הרי ניתן לחשוב שהכוונה למסכת שבת, כי אף היא נקראה פעם בשם מועד — שינו את שם המסכת ל'מועד

לקמן ליד הערה 47. מעניין כי מצאנו כן אצל מחבר מאוחר, בן המחצית השנייה של המאה ה־ט"ז, והוא ר' יחיא אלצ'אהר, בשרי שפרסם דרידון ב־JQR, 24 (1934–1935), עמ' 432, שורה 11: 'שקלים תן בכל שנה ושנה למקדש, ולמגילה עשה מועד סמוכות'.

לעיל, הערה 1. ברם, אלבק הנ"ל השמיט מקור זה, ונראה שלדעתו אין מכאן הוכחה. וראה הערה 24. 22
 ר"ש רוזנטל, 'לשמעות הפתיחה של בבלי חזונית', ספר זכרון ליעקב פרידמן, ירושלים תשל"ד, עמ' 242. 23
 הערה 19: 'ובית השימוש תוכיח' (שלפנינו שם של מסכת): 'פרק ... במשקין'.

רמז לאפשרות זו נמצא כבר במתנות כהונה (ויקרא רבה שם), שכתב: 'מסכת משקין שהוא סוף ששה סדרים או במאמתי קורין שהוא ריש ששה סדרים'. ותמה על כך רייפמן [לעיל, הערה 17] והגיה 'עוקצין' תחת 'משקין'. ברם, נראה שכוונת בעל מתנות כהונה למסכת מכשירין, הנקראת גם משקין והנמצאת אף היא קרוב לסוף סדר טהרות. מסתבר שהיה קשה לבעל מתנות כהונה, מה ראה העשיר לציין דווקא לשתי מסכות אלו, ולכן פירש שיש בהן ניגוד מן הקצה אל הקצה, וכוונת העשיר לומר: איני יכול לשנות אתך לא זו ואף לא זו (לכשתרצה לומר לא זו האחרונה, הקשה, אלא אף זו, הראשונה, הקלה). אף ר' ראובן מרגליות, יסוד המשנה ועריכתה, תל-אביב תשט"ז, עמ' עב, הערה ב, נתקשה בזה ואף הוא פירש משקין = מכשירין, ע"ש. לעומתם, ר' מרדכי מרגליות במהדורתו סבור כי משקין = מו"ק, ומפרש: שני פרקים הם קלים ביותר ומשמשים חומר לימוד מתחילים. אבל זו מנין לו?

לעצם העניין — שמסכת מכשירין נקראת בשם משקין — ציין כבר אפשטיין, מבוא, עמ' 993: 'משקין כך שמה בקצת כ"י... על שם התחלתה: כל משקה וכו''. אף פה נאמר כדברינו, כלומר, המסכת נקראת על-פי משפט הפתיחה כאשר יש לו קשר לתוכן המסכת, והרי המשקין הם המכשירין לקבל טומאה, וכן כתב גם ר' מרגליות הנ"ל. ההבדל בין משקה-משקין אינו משמעותי; ראה לעיל ליד הערה 16 והערה 16.

על ציוני אפשטיין יש להוסיף את פירוש המשניות לרמב"ם, עדויות ח: ד: 'כמו שנבאר במסכת משקין', והעיר ר"י קאפה, הערה 27: 'כ"ה בכל הנוסחאות וצ"ל מכשירין'.

אפטוביצר [להלן, הערה 29] ציין לגאונניקה, ב, עמ' 56, 58, 62, 68, 69. כן נמצא אצל אסף, מספרות, עמ' 223, 227. ברם, יש לציין כי בשני מקומות אלו לפנינו רשימה של תוכן תשובות שנעשתה על-ידי מקבל התשובות, ולא על-ידי הגאון עצמו. כן נמצא גם בהלכות גדולות, דפוס ירושלים, א, תשל"ב, עמ' 411 (על-פי שני כתב-ידים): 'מסכת משקין הלכות מועד'. אבל בדפוס ורשא וברלין חסרות המלים 'מסכת משקין'.

רדנבורג, REJ, 20 (1890), עמ' 136–137, סבור כי נקראת בשם 'מועד קטן' להבדילה מהסדר עצמו, הקרוי גם הוא בשם מועד, וכדבריו כתב גם י"א בלוי, 'שמות החיבורים של תורה שבכתב', ספר זכרון לפוזננסקי, ורשא תרפ"ז, עמ' יג; וכן כתב אלבק בפירושו למשנה, מבוא למסכת מו"ק, עמ' 317, הערה 4. ודבריהם קרובים לדברינו, וראה ההערה הבאה.

קטן, על דרך 'בראשית זוטא', 'סדר עולם זוטא' וכד'. אולם היו כאלה ששינו את שמה לגמרי, דהיינו קראוה בשם 'משקין'²⁷, על פי משפט הפתיחה²⁸.

אם נכונה השערתנו, אזי דומה שנוכל להשיב גם על השאלה הראשונה. כיוון שהשם 'מועד' סוימת, לא ניתן השם 'יום טוב' למסכת ביצה, כיוון שחששו מפני שהרי השם 'מועד' והשם 'יום טוב' קרובים זה לזה. משום כך נקטו גם

נחזור עתה לשאלתנו הראשונה — האם יש אחדות בשמות מסכות ופרקים אצל הראשונים? כיוון שנושא זה ארוך ומייגע, ויש לבדוק ספרות רבה בעניין, הן בדפוס והן בכתב-יד, מצאתי לנכון להגביל את עצמי. כהתחלה למחקר זה נדון כאן במסכת אחת, ובכמה פרקים בלבד. המסכת שבחרתי היא משקין-מו"ק. הבדיקה לא תקיף את כל הראשונים וכתביהם. דומה הדבר שבדיקה זו תוכל לשקף עניין נוסף, והוא: התפלגות החכמים מבחינה גיאוגרפית לפי דרכם בציון המקורות. אפשר שהתוצאות שתתקבלנה במחקר זה לא תשתנינה אף בבדיקות לגבי מסכות אחרות, אבל כמובן יש כאן מקום להמשיך בבדיקות נוספות.

א. מסכת משקין — מועד קטן

כבר העיר רצ"פ חיות, במבואו לפירוש ר"ש בן היתום על מסכת משקין, עמ' VII הערה 4 ועמ' VIII הערה 2, כי השם 'מו"ק' שגור בפי חכמי אשכנז וצרפת, ואילו השם 'משקין' שגור בפי חכמי איטליה. חלק עליו אפטוביצר²⁹ וכתב כי השם 'משקין' נמצא גם בפי חכמי אשכנז³⁰, צרפת³¹ וספרד³², ואילו השם 'מו"ק' נמצא גם בפי חכמי איטליה³³. כדי להגיע למסקנה בנושא זה, בדקתי חומר מרובה³⁴, ואלה התוצאות.

לעיל, בהערה 24, הראינו שמסכת מכשירין נקראת בכמה כתב-יד בשם 'משקין'. ברור כי במקרה זה מסכת מו"ק אינה יכולה להיקרא אף היא בשם 'משקין'. ואכן, בכ"י פרמא 138 נקראת מסכת מכשירין בשם 'משקין', ומסכת מו"ק נקראת בשם 'מועד'. ומכאן שלפחות במקרה זה לא חששו לכפילות בין שם המסכת ושם הסדר, וזה שלא בדברי דרנבורג ואלבק בהערה הקודמת.

פרנצוס [לעיל, הערה 17], הערה 3, כתב: 'שינו את השם העתיק "משקין" שהוא ע"ש המלה הראשונה שבמסכת, לשם מו"ק ע"ש תכנה, כדי להתאים שמה לשמות יתר המסכתות שבש"ס שהם ע"פ תכנן'. והנה, מלבד שהוא סותר דברי עצמו שם — שהרי ביחס לביצה כתב שהשם 'יום טוב' הוא הקדום והוא על-פי חוכנה, וכאן כתב שהשם העתיק הוא על-פי מלת הפתיחה (נושא זה אכן שנוי במחלוקת ביחס למקרא, ראה לעיל, הערה 14) — היה עליו להביא ראיה שהשם 'משקין' הוא אכן השם הקדום.

בביקורתו על מהדורת חיות, *MGWJ*, 55 (1911), עמ' 627, 635, 638; שם, 56 (1912), עמ' 498. הוא ציין לרוקח סוף סימן נז, סימן נח; ראבי"ה כ"י סימן תקפז; מרדכי, דפוס ריווא, שבת סימן שנב, ותחילת מסכת מו"ק; ילקוט שמעוני, ח"א, רמז קצג; ח"ב, רמז תתקלא.

ציין לעיטור, דפוס למברג, ח"א, דף לג ע"ב; ח"ב, דף נה ע"ד; מנהיג, דפוס ברלין, דף צג ע"ב.

ר"ף מו"ק פ"ג ס' אלף קצו; ר"ח שבת קכה ע"ב, מגילה כד ע"ב; ספר העתים, עמ' 336 (ברם, משם אין ראיה, כי ניתן לומר שהכוונה לפרק א'; ע"ש); כפתור ופרח מהדורת עדלאמן, דף ג ע"ב, כו ע"ב, כט ע"א ועוד. סוף תשובות המיוחסות לרמב"ן; תשב"ץ, ח"ב, סוף ס' נו ועוד. כדאי להוסיף כי חיות, במאמרו 'הגהות למס' משקין', ספר היובל לאדולף שוורץ, 1917, חלק עברי, עמ' 19 הערה 1, השיב על דברי אפטוביצר: 'אנכי אמרתי כי אין דרך חכמי אשכנז וצרפת [ההדגשה במקור] — י"ש] לכנות את מסכתנו בשם משקין (ומספרדים לא דברתי וידעתי כי כמוהם כאיטלקים קוראים בשם הזה). המקומות המועטים שהזכירם אפ"ט מספרי האשכנזים והצרפתים אין בהם די לסתור מה שאמרתי'.

ציין לריב"מ"ן שביעית פ"ג מ"י, וראה להלן, הערה 38.

נעזרתי גם בפרויקט השו"ת שבאוניברסיטה בר אילן; תודתי לרב י' וינברגר שעזרני בזה.

חכמי אשכנז וצרפת מכנים את המסכת בשם 'מו"ק'. אלה הם:
 ספר מעשה הגאונים³⁵, מהדורה פריימן, עמ' 49.
 ר' אליעזר בר נתן, ספר ראב"ן, מהדורת עהרנרייך, דף ט ע"א; דף יג ע"ד.
 מהר"ם מרוטנברג, בשו"ת, ח"ד, דפוס פראג, מהדורת בלך, סי' טז, קפד, שכ, תלד³⁶.
 ר' חיים אור זרוע, בשו"ת מהר"ח או"ז, מהדורת רוזנברג, סי' רכב³⁷.
 ר' יעקב מולין, בשו"ת מהרי"ל, ירושלים תש"ס, סי' קטז.
 ר' ישראל איסרלין, בתרומת הדשן, חלק התשובות, סי' פד, פה.
 ר' יוסף ב"ר משה, לקט יושר, מהדורת פריימן, או"ח עמ' 102, יו"ד עמ' 81.
 בין חכמי הצרפתים יש להזכיר את רש"י בפירושו לתלמוד ואת בעלי התוספות. כיוון
 שהאיזכורים רבים הם, נמנעתי מלציין.
 ר' אליעזר ממין, ספר יראים השלם, סי' כד, קפ, רעד, רעז, סי' דש (תחילתו וסופו), סוף סי'
 שלה, שמה, שסו.
 ר' אברהם ב"ר עזריאל, ערוגת הבושם, מהדורת אורבך, ח"א, עמ' 226, 271; ח"ב, עמ' 53,
 181, 265, 266; ח"ג, עמ' 174.
 מחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ, עמ' 244, 245, 303.
 ר' משה מקוצי, סמ"ג, עשין, דפוס ויניציאה, דף קב סע"ג, רמו ע"א, רמז ע"ג, וסע"ד.
 ר' משולם³⁸, פירוש ר' משולם לשקלים, מהדורת סופר, עמ' 1. ברם, בעמ' 7: משקין.
 דומה, אפוא, שחכמי אשכנז וצרפת מכנים מסכת זו בשם 'מו"ק' בלבד. נותר, אם-כן, לדון
 בטענת אפטוביצר שהראב"ה, הרוקח, המרדכי והמנהיג מכנים אותה בשם 'משקין'.
 מתוך בדיקה עולה כי חכמים אלו מכנים אותה גם בשם 'משקין', בנוסף על שם 'מו"ק'.
 אילו היו מכנים אותה רק בשם 'משקין' היתה טענת אפטוביצר מתקבלת, אבל לאור האמור
 ייתכן שפה ושם פלט הקולמוס את השם 'משקין'.
 בדקתי יותר משליש מ'ספר הרוקח', ופרט לשני המקומות שמנה אפטוביצר לא מצאתי
 יותר את השם 'משקין'. מאידך, מצאתי שש פעמים את השם 'מו"ק', במהדורת ירושלים
 תשכ"ז: עמ' י, יג, מה, קל (פעמיים), קלח. בדקתי את הלכות אבלות, ושם מוזכר פעמיים השם
 'מו"ק': בעמ' קפב, קפה. גם בפירוש הרוקח על התורה, מהד' קלוגמן, תשמ"א, במדבר ז:
 מח, עמ' כט, מוזכר 'מו"ק'.
 אף בראב"ה תופעה דומה. בדיקה אקראית בראב"ה מגלה את השם 'מו"ק'. כך בח"א,
 עמ' 157; ח"ג, עמ' 422, 443, 499.
 כן הדבר ביחס למרדכי. השם 'מו"ק' נזכר במסכת מו"ק סי' תתס, תתסו, ובמסכת מגילה
 סי' תתח.

35 בספר זה מועטים מאוד ציוני המקורות, וראה א' גרוסמן, 'בני מכיר וספרם מעשה המכיר', תרביץ, מו
 (תשל"ז), עמ' 110 ואילך; ועתה בספרו חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 361 ואילך.
 36 וכן הרבה פעמים בהלכות שמחות השלם, מהדורת לאנדא, ירושלים תשל"א (סי' א, ד, ח ועוד).
 37 אמנם לא נולד באשכנז אבל למד אצל מהר"ם מרוטנברג.
 38 עיין מה שכתב על אודותיו א"א אורבך, קרית ספר, לא (תשט"ז), עמ' 326.

בפעם היחידה שהמנהיג הזכיר את השם 'משקין', הרי שדבריו הם מכלי שני, ע"ש עמ' תקכד לשורה 63, ואם-כן ראיית אפטוביצר בטילה מאליה, אלא אם נאמר שהמנהיג שינה את לשון המקור שהיה לפניו.

נראה שיש להוסיף לרשימה זו גם את הרא"ש, שרוב ימיו היה באשכנז ובסוף ימיו הגיע לספרד. אף הוא מזכיר תדיר את השם 'מו"ק'. כך בשו"ת הרא"ש, ד"צ ירושלים, כלל ו סי' כו, כלל כג סי' ג (פעמיים), כלל כח סי' ג. וכן בפסקיו, מסכת פסחים י:מא; ב"ק ז:טז, יט; ע"ז א:ז, יג, כג.

עם זאת, יש לציין כי מצאתי חכם אשכנזי אחד שנקט בשם 'משקין', ואיני יודע טעם לדבר. החכם הוא ר' יהודה ברכי קלונימוס, בספרו יחוסי תנאים ואמוראים, ירושלים תשכ"ג, עמ' סב, עב, פ, רכב, רכט, רמט.

חכמי פרובנס

אצל חכמי פרובנס נקראת מסכת זו בשם 'מו"ק', ואלה הם שמצאתי כן:
 ר' אברהם ב"ר דוד — תשובות ופסקים, מהדורת קאפח, ירושלים תשכ"ד, סי' כד עמ' עד, סי' לד עמ' ק, סי' ר' עמ' רסא; פירושו לתו"כ, ויקרא פרשה יג, פט"ו (טו ע"ב).
 ר' משולם ב"ר משה — ספר ההשלמה, מהדורת לובצקי, מסכת ב"ק ו ע"ב.
 ר' מאיר ב"ר שמעון המעילי — ספר המאורות, מהדורת בלוי, ביצה עמ' רה, שבת עמ' קמז, הלכות קטנות עמ' שס; אבל במגילה עמ' שלו: משקין.
 ר' אברהם מן ההר — בחידושי ליבמות, מהדורת בלוי, קעה ע"א; סוכה פא ע"א.
 ר' לוי בן גרשם — בהקדמתו לפירושו לתורה.
 ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי — בהקדמתו לבית הבחירה על ברכות; מגן אבות, דפוס ירושלים תשי"ח, הקדמה, עמ' כד.
 ר' יהונתן הכהן — יבמות ג ע"א.

חכמי ספרד

חכמי ספרד נוקטים גם הם בשם 'מו"ק'. יוצא מהכלל הוא הרמב"ן, שאצלו מצאנו גם את השם 'משקין' וגם את השם 'מו"ק'.
 השם 'משקין' נזכר בפירושו לתורה, ויקרא י:כו; בחידושי לש"ס, יבמות סא ע"א ד"ה הא, שם סח ע"א, ב"מ נט ע"א ד"ה וברכוהו, משפט החרם³⁹.
 השם 'מו"ק' נזכר בפירושו לתורה, שמות כג:יא; חידושי לקדושין ג ע"א ד"ה אמר; תורת האדם (מהדורת שעוועל), עמ' קא קמה.
 שאר חכמי ספרד הנוקטים בשם 'מו"ק' הם:
 רמ"ה — בספר יד רמה לסנהדרין כ ע"א ד"ה וכשמברין, לו ע"א ד"ה מימות, צ ע"א ד"ה ועוד ראייה לדבר.

39 במשפט החרם על-פי כ"י, מהדורת מכון התלמוד, ירושלים תשל"ו, וכן במשפט החרם שנדפס בסוף כלבו; ברם, בשו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סי' רפח, נזכר 'מו"ק'. גם הריב"ש, תשובה קעא, בהעתיקו ממשפט החרם, העתיק 'מו"ק'.

רשב"א — כתובות, מהדורת הרשלר, ו ע"ב ד"ה חוץ, ב"מ נט ע"ב ד"ה וברכוהו, ב"ב כח ע"ה ד"ה ורוב, יבמות סז ע"ב ד"ה הא⁴⁰.
 שו"ת, ח"א, ס"י קנה, קעט, תעה, תקמט, תשפג, תתכד; ח"ב, ס"י רפ; ח"ג, ס"י תיא. יוצאת מן הכלל התשובה בח"ד, ס"י רסד, שנזכר בה 'מס' משקין'.
 רא"ה — בחידושי לע"ז מהד' בלוי עמ' מג, נד.
 ר' שם טוב גאון — בחיבורו מגדל עז על הרמב"ם, הל' שבת ח:ג, הל' יו"ט פ"ז.
 מגיד משנה — הל' שבת ו:יב, הל' יו"ט ו:כב, הל' אישות י:יג-יד.
 ריטב"א — חידושי ליומא עד סע"ב, כתובות יז ע"א, מכות כא ע"ב, ב"ב ו ע"ב, כו ע"ב, סח ע"א. אבל בתענית יג ע"א ד"ה ת"ר — משקין.
 ר' יוסף בן אליעזר⁴¹ — בפירושו צפנת פענח על הראב"ע, מהדורת הרצוג, ח"א, עמ' 177; ח"ב, עמ' 22.
 ר' מאיר בן אלדבי — בספרו שבילי אמונה, ראש נתיב ז ד"ה ת"ר מ' יום קודם יצירת הולד.
 ר' נסים ב"ר ראובן — גם הוא מזכיר הן את השם 'מו"ק' ואת השם 'משקין'. השם 'משקין' — בפירושו לרי"ף, ביצה, דפוס וילנא ג ע"א⁴², ד סע"ב, מגילה ט ע"ב. השם 'מו"ק' — בפירושו לרי"ף, ביצה ד סע"ב, מגילה ד רע"א, ז ע"א, יא סע"ב.
 ר' מתתיהו היצהרי — בפירושו לאבות ג:יג-יח⁴³.
 ר' יוסף חביבא — נמוקי יוסף, ע"ז כ ע"ב, מהדורת בלוי, עמ' קצח: 'מו"ק'.

חכמי צפון אפריקה

אצל חכמי צפון אפריקה הקדמונים מצוי השם 'משקין'. לאחר-מכן נראה שיש שימוש הן ב'משקין' והן ב'מו"ק', ולבסוף נקבע השם 'מו"ק'. אין זה ברור מי הביא למעבר מ'משקין' ל'מו"ק'. ייתכן שחכמי ספרד שגלו לצפון אפריקה הם שהשפיעו על כך.
 החכמים הקדמונים המזכירים את השם 'משקין' הם:
 ר' חננאל — שבת קכה ע"ב, מגילה כד ע"ב, סוכה מח ע"א, תענית ה ע"ב⁴⁴.
 רי"ף — סוכה פ"ד ס"י תתשמג, מו"ק פ"ג ס"י אלף קצו.

אצל החכמים הבאים מצאנו את שני השמות:

ריב"ש — בתשובותיו מזכיר 'מו"ק' בסוף ס"י קכא, ס"י רכו, סוף ס"י רנב, ס"י רס (בשאלה), ריש סימן שלא. את מסכת 'משקין' הזכיר בס"י קעג⁴⁵, ריש סימן שלא.

40 קטע זה מצוטט ביכללי התלמוד לר' בצלאל אשכנזי, ספר היובל לרד"צ הופמן, לדוד צבי, ברלין תרע"ד, ס"י 236, ושם כתוב 'משקין'.

41 חכם ספרדי שעלה לארץ-ישראל, ואני מניתי בין חכמי ספרד.

42 ככל מקום שכתוב בדפוס קושטא 'משקין', חוקן בדפוס וילנא (ואולי גם בדפוסים קודמים, אבל לא בדקתי) ל'מו"ק'.

43 הקטע נתפרסם על-ידי מיכאל שמידמן ב-Harvard Studies in Medieval Jewish History and Literature, ed. I. Twersky, Harvard 1979, p. 324.

44 שם כתב: 'מסכת מועד במשקין'. ואפסו"צ, בספר ראבי"ה למגילה, ס"י תקג הערה 23, הסביר כי כוונתו למסכת שעניינה בדיני מועד, והיא מסכת משקין.

45 לכאורה העתיק מהרמב"ן, ב"מ נט ע"א, אלא שלפנינו ברמב"ן אין ציון.

רשב"ץ — בתשובותיו מזכיר 'מו"ק' בח"א, ריש סי' קמו; ח"ב, סי' קכח; ח"ג, סי' יג. את 'משקין' הזכיר בח"א, ריש סימן קמו; ח"ב, סי' קכח; ח"ג, סי' יג.

אצל החכמים הבאים נמצא רק השם 'מו"ק':

ר' ישראל אלנקוה — מנורת המאור, מהדורת ענלאו, ח"ב, עמ' 242.

ר' ישעיה הלוי — הליכות עולם, פ"א.

ר' משה ן' דאנון — כללי התלמוד, כ"י הסמינר בני-יורק.

ר' אברהם זכות — ספר היוחסין, מהדורת פיליפוסקי, דף 8 ע"א, 14 ע"א, 25 ע"ב, 99 ע"ב, 200 ע"א, 202 ע"א.

רק אצל ר' אברהם בקראט, בספר הזכרון על רש"י, ליוורנו תר"ה, דף לב ע"ב, מצאנו את השם 'משקין'.

יש להוסיף לרשימה זו כי גם הרמב"ם נקט, אולי, בדרך מעורבת. בהקדמה לפירוש המשנה נזכר 'מו"ק'; ברם, בספר המצות, מ"ע ל"ז, נזכר פעם 'מו"ק' ופעם 'משקין'⁴⁶. בפירוש המשנה, הוריות ג:ה, מהדורת קאפח, נזכר מסכת 'מועד'⁴⁷, אך בדפוס נפולי הנוסח 'מסכת מועד קטן'.

חכמי איטליה

נראה כי חכמי איטליה נקטו בדרך כלל בשם 'משקין'.

ר' נתן ב"ר יחיאל — בספר הערוך מזכיר 'משקין'. כגון בערכים: אורי, בר ח' (עמ' קצא)⁴⁸, סרג ב', ען ד', ששבן ועוד.

ריבמ"צ — בפירושו לזרעים, מהדורת מכון התלמוד, שביעית ב:י, מזכיר 'משקין'⁴⁹, ובפ"ג מ"י הזכיר 'מו"ק'⁵⁰.

ר' שלמה בר שבתי ענו, בפירושו לשאלות, מהדורת מירסקי, ויקרא, עמ' רנג — 'משקין'. ר' יהודה ב"ר בנימין — בפירושו לשאלות, מהדורת מירסקי⁵¹, דברים עמ' קט: 'מסכת משקין'. ברם, בפירושו לשקלים א:א, מזכיר (3 פעמים): 'מו"ק'⁵².

ר' צדקיה ב"ר אברהם — בספרו שבלי הלקט, נקט 'מו"ק', והדבר נראה לי תמוה. כך בשבת סימן ס' (מהדורת מירסקי, עמ' 276), סימן קי"א (עמ' 370).

ר' יוסף קולון — הזכיר תמיד 'מו"ק'⁵³. כך בתשובותיו, סי' לה ד"ה יצו, סי' קח ד"ה הכהן

46 כן הוא במהדורת ר"ח הלר ובמהדורת ר"י קאפח; ברם בדפוסים שלפנינו בשתי הפעמים נמצא 'מו"ק'.

47 ראה הערה 21.

48 קאהוט תיקן שם ל'מו"ק', וזו טעות.

49 ייתכן לומר כי כוונתו לפ' משקין.

50 ציין לזה כבר אפטוביזר [לעיל הערה 23], כהוכחה שאף אצל חכמי איטליה נקראת מסכת זו בשם 'מו"ק'. ברם, כבר כתבנו לעיל שאין זו הוכחה, שהרי אנו רואים שזו הפעם יחידה, ואם-כן לפנינו מקרה יוצא דופן.

51 הפירוש נדפס בתוך פירושו של ר' שלמה בר שבתי ענו, עיין מבואו של מירסקי, עמ' 38.

52 אמנם מה שהזכיר 'מו"ק' בפעם הראשונה זו טעות; ראה ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, שקלים, עמ' 658 הערה 3.

53 רד"צ הילמן העירני כי אין לראות במהרי"ק חכם איטלקי, אלא חכם אשכנזי, המשתמש בספריהם של חכמי אשכנז, כגון במדריכי ועוד. וזוהו נבין את דרכו ביחס לפרק 'איוהו נשך'; ראה הערה 89.

הג', סי' קנב ואשר הק', סי' קפט שר גדול, סי' קפט ועד דבר. וכן בתשובות מהרי"ק החדשות, ירושלים תש"ל, סי' ז ועוד נר', סי' ט ועוד (2).
 ר' עובדיה מברטנורה — בפירושו למשנה, פסחים ח:ח, חולין ב:ט, אהלות יח:ד, מכשירין ג:ד: 'מור"ק', ואולי הושפע מרבו ר' יוסף קולון.

חכמי יוון, רומניה
 ר' הלל — בפירושו לספרא, מהדורת קולידצקי, דף ג ע"א, קב ע"ב, נקט בשם 'משקין'.
 שאר החכמים נקטו בשם 'מור"ק' — אלא שהם פעלו לאחר המצאת הדפוס, ולכן איני סבור שיש ללמוד מהם; עם זאת ציינתי אליהם:
 ר' אליהו מזרחי — בשו"ת רא"מ, סי' יג ד"ה התשובה, נג ועוד, נז נראה לי.
 ר' בנימין זאב — בשו"ת בנימין זאב, ירושלים תש"כ, סי' קנה ששאלת, סי' רמה שלם טב, סי' רמח ראה גם, ואמינא.
 ר' דוד הכהן — שו"ת רד"ך, אוסטרעא תקצ"ד, בית כג.

אחר המצאת הדפוס, דומני שאין למצוא את השם 'משקין'. ייתכן שיש כמה מקרים חריגים, אבל ברור ששם זה פינה את מקומו לשם 'מור"ק'.
 כדאי לציין כי לא מצאתי מישור שיציין למסכת זו בשני שמותיה כאחת. יוצא מהכלל נמצא בספר הפליאה. בסדרו את המסכות (דפ' צילום, ירושלים, כה ע"ב), כתב: 'סדר מועד [...] משקין והוא מועד קטן; ואחר-כך, בפירוט הסדרים (כו ע"ג), חוזר ומציין: 'ואחר המגילה מועד קטן הנקרא משקין'. אולי יש לעובדה זו חשיבות לגבי זמנו ומקומו של המחבר — אלא שנעלמה ממני.
 לסיכום, נוכחנו לדעת כי חכמי אשכנז, צרפת וספרד (לפחות, מהרמב"ן ואילך) נקטו בדרך כלל בשם 'מור"ק'. מאידך, חכמי צפון אפריקה הקדומים (כנראה, לא יאחר מהרי"ף) וכן חכמי איטליה נקטו בשם 'משקין'.
 מסקנות נוספות יובאו לקמן.

נעבור עתה לדון בשמות הפרקים. בתלמוד נמצאים כמה שמות של פרקים⁵⁴; ברם, רוב השמות אינם בתלמוד, והגיעו אלינו מתקופה מאוחרת יותר. בדרך כלל נקרא הפרק בשם המלה הראשונה או המשפט הראשון במשנה הנמצאת בתחילת הפרק.
 נשאלת השאלה, כיצד הבחינו בין פרקים בעלי אותו שם? אם הם נמצאים במסכות שונות, ניתן להבדיל ביניהם על-ידי הוספת שם המסכת; ברם, מה הדרך להבחין ביניהם כשהם נמצאים באותה מסכת? יש כמה דרכים לפיתרון הבעיה⁵⁵, ואין כוונתי כאן לעמוד על הפיתרון במלוא היקפו. ברצוני להתמקד עתה בדוגמאות מעטות, ואידך זיל גמור.

54 עיין אפשטיין, מבוא, עמ' 993.

55 עיין א' קרלין, 'שמות הפרקים במשנה ובתלמוד', אוצר החיים, יד (תרצ"ץ), עמ' 59–62 [= א' קרלין, דברי ספר, תל-אביב תשי"ב, עמ' 54–59]. זהו המאמר היחיד שמצאתי שדן קצת בבעיה זו. תודתי לידידי ר"י תבורי שהפנה תשומת לבי למאמר זה.

ב. פרק דיני ממונות — זה בורר
 דיונו יתיה במסכת סנהדרין. הן פרק ראשון והן פרק שלישי במסכת זו פותחים: 'דיני ממונות בשלושה'. אף פרק רביעי פותח במשפט דומה: 'אחד דיני ממונות בדרישה וחקירה'. כיצד, אפוא, נבחין ביניהם?
 מתברר כי חכמי צרפת ואשכנז נהגו בדרך זו: פרק ראשון נקרא: 'דיני ממונות'. פרק שלישי: 'זה בורר', וזאת על-פי המשך משפט הפתיחה: 'דיני ממונות בשלושה זה בורר לו אחד'. פרק רביעי: 'אחד דיני ממונות'.
 שיטה זו נמצאת אצל בעלי התוספות פעמים רבות מאוד, ונמנעתי מלציין זאת. אצל שאר החכמים השיטה דומה, ואלו הם המכנים את פ"ג בשם: 'זה בורר'.
 ר"ת — ספר הישר, ס"ס לז, סי' פה אות ב.
 רא"מ — ספר יראים, מהדורת שיף, סי' רסח.
 ראב"ה — ספר ראב"ה, סי' תתקכג.
 ר' משה מקוצי — סמ"ג, עשין, צז, דף קפו סע"ג.
 ר' יצחק ב"ר משה — או"ז, סוף ב"ק הל' הודאות בעל דין ושם סי' תע. ב"מ סי' קפח, ב"ב סי' רנה. ספר אור זרוע לשבועות שהדפיס פריימן בסה"י לישראל לוי, תפארת ישראל, ברסלוי תרע"א, עמ' II (על דף ל ע"א), עמ' III (לד ע"ב), עמ' X (מא ע"א).
 ר' אברהם ב"ר עזריאל — ערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 196.
 פ' תלמיד ר' שניאור על שקלים, מהדורת סופר, עמ' 8.
 מהר"מ מרוטנברג — בשו"ת, דפוס פראג, סי' לב, קטו, רסג, תמז, תסג, תקכב, תקצא, תרו, תשז, תשיב ועוד הרבה.
 מהר"ח או"ז — בשו"ת מהר"ח או"ז, סי' כח, לז, נא, רי, רנ.
 הגהות מימוניות, הל' עדות פ"ו אות ד'.
 ר' שמשון מקינון — ספר כריתות, ח"ד, ש"ג סי' יח, מהדורת ירושלים, עמ' קצה.
 מהרי"ו — שו"ת מהרי"ו, סי' יט, כז, כח, ל, לו, מב ועוד.
 מהרי"ל — שו"ת מהרי"ל החדשות, ירושלים, עמ' קעז, קפו, של.
 ר' ישראל איסרלין — שו"ת תרומת הדשן, ח"א, סי' רכו, שדם, שנד; ח"ב, סי' לא, לב, נג, פה, קלח.
 ר' יוסף ב"ר משה — לקט יושר, חלק או"ח, עמ' 622; חלק יו"ד, ריש עמ' 33, 41.
 יש להעיר כי ר' יהודה ברבי קלונימוס, בספרו יחוסי תנאים ואמוראים, מהדורת מימון, עמ' קסט, כתב: 'דיני ממונות זה בורר', אבל זו פעם יחידה שמצאתי כן אצל⁶, ואילו בשאר הפעמים: עמ' קיא, רד, רכ, של, כתב: 'זה בורר'. וכן ר' מרדכי בר הלל בסנהדרין רפ"ג כתב: 'דיני ממונות תניין'.
 מעניין מאוד לברוק את דרכם של רש"י והרשב"ם בנדון זה.
 א. גיטין נט ע"א ד"ה איקטיל: 'כדאמרינן בזה בורר'. כן הוא בדפוסים שלפנינו. ברם, בדפוס ויניציאה ר"פ, יושטיניאן ש"ו, קרקא של"ט (יותר לא בדקתי), שונצינו 1488, וכן בכ"י וטיקן 135 (מכון לתצלומים ס' 8612), וטיקן 140 (ס' 8614), רומא אנגליקה Or57/2 (ס' 11705), הנוסח: 'כדאמרינן בדיני ממונות'.

56 תופעה מעניינת, שהרי כפי שצינתי לעיל, הוא היחיד המכנה את מסכת מ"ק בשם 'משקין' בניגוד לדרכם של שאר חכמי אשכנז.

ב. שם ע"א ד"ה ראיא אחרונה: 'באחד דיני ממונות'. כן הוא בדפוסים שלפנינו, וברור שזו טעות. בחלק מהמקורות הנ"ל שבדקתי וברש"י שבר"ף: 'בדיני ממונות'.

ג. ב"מ לח רע"ב ד"ה ראיא: 'בדיני ממונות השני'. כן הוא לפנינו ובדפוס ויניציאה, וכן בכ"י קמברידג' Add 478 (ס' 15946), בודלי 429 (ס' 1783), לונדון 412 (ס' 5914) לונדון 413 (ס' 5863).

ד. ב"ב קט"ר ע"א, רשב"ם ד"ה אי לאפוקי: 'בפרק זה בורר', וכן הוא בדפוס ויניציאה⁵⁷.

ה. שם קמט ע"א, רשב"ם ד"ה ת"ש: 'בפרק דיני ממונות תנינא', וכן הוא בדפוס ויניציאה. ברם, התוספות שם מצטטים מן הרשב"ם ומעתיקים 'בפ' זה בורר'.

ו. שם קע"א, רשב"ם ד"ה שכיב מרע: 'זה בורר', וכן הוא בדפוס ויניציאה.

ז. סנהדרין לו ע"א, רש"י ד"ה שבנא: 'זה בורר'. ברם, בדפוס ויניציאה: 'בפ' דיני ממונות השני'⁵⁸.

ח. שם לו ע"ב ד"ה הא: 'בדיני ממונות', וכן הוא בדפוס ויניציאה⁵⁹.

ט. מנחות ע"ב, רש"י ד"ה הו: 'זה בורר', וכן הוא בדפוס ויניציאה. אבל בכ"י וטיקן 487: 'בפרק דיני ממונות זה בורר לו אחד' וכו'.

י. בכורות מג ע"ב, רש"י ד"ה לאכלה: 'בפ' זה בורר לו אחד', וכן הוא בדפוס ויניציאה. לפנינו תופעה האומרת דרשני, הן רש"י והן הרשב"ם כינו, ככל הנראה, את פרק ג' בשם דיני ממונות. מדוע, אפוא, שונה הכינוי על-ידי שאר חכמי צרפת מבעלי התוספות ואילך⁶⁰? בדרך אגב עולה תופעה מעניינת על דפוס ויניציאה: מדפיסו שינו, כנראה, את ציוני רש"י ורשב"ם; השאלה היא, מה טעם עשו זאת רק בחלק מהמקומות?

ברם חכמי פרוכנס נקטו דרך אחרת. המאירי בפתיחתו למסכת סנהדרין העיד כי פ"א נקרא בשם 'דיני ממונות', פ"ג — 'זה בורר', פ"ד — 'דרישה וחקירה'⁶¹. ברור כי לפנינו ניסיון של מניעה מטעות⁶². פ"ד, שהוא 'אחד דיני ממונות' או 'א' דיני ממונות', עלול בנקל להתחלף הן בדיבור והן בכתב בפרק 'דיני ממונות', וכפי שמצינו חילופים כאלה בכמה מקומות⁶³, ועל כן כונה בשם שונה לגמרי.

- 57 בכ"י המבורג 63 (ס' 26300) חסר חציה השני של המסכת.
- 58 כ"י מדרד 1 (ס' 7368), שהוא היחיד למסכת זו, מטושטש בחלקו הגדול וקשה מאוד לקריאה.
- 59 כדאי להעיר כי בדף ה סע"ב נמצא ברש"י לפנינו: 'משנה היא בזה בורר', ואילו בדפ"ו: 'משנה היא באחד דיני ממונות', ונראה לי שהיה כתוב: 'בדיני ממונות', ונשתבש בדפ"ו [ונראה הערה 63]. כן יש להעיר בדף ב ע"ב, ד"ה הודאות, לפנינו נמצא: 'בפרק ג', ואילו בדפ"ו נמצא 'בפ' השני', ונראה לי שהיה כתוב: 'בפ' דיני ממונות השני', ונשתבש בדפ"ו. במקרה זה היה ניתן לומר כי לפני רש"י היה סדר הפרקים שונה מלפנינו, לאמר, פרק זה בורר' היה פרק שני ופרק 'כהן גדול' היה פרק שלישי. על עובדה זו העיד ר' יוסף בר משה בספרו לקט יושר, י"ד, עמ' 40 ועמ' 49, וכן מצאתי גם ברשימת פרקי משניות, כ"י קמברידג' Add 562/3 (ס' 16850), המכיל גם את סמ"ק והוא כנראה כתב-יד אשכנזי מהמאות הי"ד–ט"ו [אפשטיין, מבוא, עמ' 997, לא ציין לבעיה זו]. אלא שבלקט יושר כתב להדיא שלפני רש"י פרק זה בורר' הוא פרק שלישי, ואם-כן הנחתנו נסותרת. אמנם, לקט יושר לא פירש מניין לו שכן היה הסדר לפני רש"י.
- 60 כאן עלי להעיר כי נוסח התוספות נבדק על-ידי רק בדפוס ויניציאה ולא בכתב-יד.
- 61 אבל בהמאירי, ב"ב קע"א ע"ב (מהדורת סופר עמ' 728): 'אחד דיני ממונות'.
- 62 כאן המקום לציין כי בספר השטרות לר"י אלברצלוני, עמ' 14, 37, 41 מכונה פרק זה בורר בשם סנהדרין פ"ג. והנה לגבי שאר הפרקים נקט ר"י אלברצלוני בשמם המקובל ורק בפרק זה נקט בציון מספרי. נראה אפוא שרצונו למנוע טעות בשני פרקים סמוכים אלו גרם לו לשנות ממנהגו.
- 63 להלן כמה דוגמות שבכולן צריך להגיה: 'אחד דיני ממונות'. ספר המפתח לר' נסים, מהדורת גולדנטל,

מבדיקה אצל שאר חכמי פרובנס נתקבלה התמונה הבאה:

ר' שמעון ב"ר מאיר המעילי — ספר המאורות, שבת, מהדורת בלוי, עמ' קצה: 'זה בורר'.
 ר' משולם ב"ר משה — ספר ההשלמה, מהדורת לובצקי, ב"ב דף יא ע"ב, יד ע"ב, לא ע"ב,
 לג ע"א: 'זה בורר'. ב"ק דף נ ע"א: 'דרישה וחקירה', אבל ב"ב דף לג ע"ב: 'א' דיני
 ממונות', וכן בסנהדרין א ע"ג וע"ד.
 ר' אברהם מן ההר — חידושי ליבמות, מהדורת בלוי, דף קמט ע"א: 'דרישה וחקירה'⁶⁴.
 ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד — תשובותיו, מהדורת קאפח, ירושלים תשכ"ב, עמ' נט: 'א' דיני
 ממונות'⁶⁵; עמ' קכח: 'זה בורר'⁶⁶.
 ר' זרחיה הלוי — בספר המאור, סנהדרין פ"ד (דפוס וילנא, יב ע"א): 'בדיני ממונות בתרא'.
 אבל ידוע שהרז"ה פעל בספרד, ואם כן ייתכן שיש לראותו כמייצג את שיטת חכמי ספרד;
 ראה לקמן.
 ר' דוד כוכבי — ספר הבתים, מגדל דוד, אמונה, מהדורת הרשקר, עמ' קה: 'אחד דיני
 ממונות'.

חכמי ספרד

מבין חכמי ספרד, רק הרמ"ה מכנה את פ"ג בשם 'דיני ממונות'. שאר החכמים מכנים אותו
 בשם 'זה בורר':
 רמ"ה — יד רמה לסנהדרין ו ע"ב ד"ה איתיביה, ואמרינן ('דיני ממונות בתרא'); ע"א ד"ה
 ואמר ריש פ"ג: 'ואתחיל דיני ממונות בשלושה'; בפ"ד לג ע"א ד"ה בבא חמישאה, פ"ה
 דף מא ע"א ד"ה א"ר חסדא: 'דיני ממונות בתרא'.
 שאר החכמים, כאמור, מכנים אותו 'זה בורר'; ואלו הם:
 רמב"ן — חידושי לגיטין פו ע"א ד"ה נכתב; בהשמטות שם סד ע"א; ריש מס' סנהדרין;
 שבועות מא ע"א ד"ה הא; מכות, מהדורת מכון התלמוד, עמ' מד, מט. ועיין בחידושי
 לב"ב קלד ע"ב ד"ה בתרי, שנראה שיש שם ט"ס וצ"ל: 'דיני ממונות בתרא'. תשובותיו
 מהדורת אסף סי' נח.
 רשב"א — חידושי לב"מ כא ע"א ד"ה אין; ב"ב מ ע"א ד"ה הודאה; כתובות יט ע"א ד"ה
 קטנים, ד"ה אביי; ר"ה, מהדורת דימיטריובסקי, עמ' 103. אמנם נמצא אצלו גם 'דיני
 ממונות בתרא' בב"מ ל ע"א ד"ה ור'⁶⁷, כתובות כא ע"א ד"ה עד⁶⁸.
 תשובותיו, ח"א, סי' תל, תרפז, תשכט, תשפב, תתקמא, ס"ס תתקנט, אלף ה, אלף לה, ריש
 אלף קיא, ס"ס אלף קיד, אלף קכו, אלף קמב, אלף קמז, כ"ס אלף קמט ועוד כ-40 פעם
 בתשובותיו.

ברכות רפ"ז [בגליון ש"ס וילנא תיקנו ללא הערה]; קדושין ל ע"ב, תוספות ד"ה אם; לקח טוב, דברים, עמ'
 5, פסוק 'ואצוה אתכם' [והמלה 'בשלושה' נוספה שם אגב הטעות הראשונה]; שו"ת רשב"א, ח"ג, ס"ס
 שעו; ספר יוחסין, דף 131 ע"א, ערך ר' ואלס. ויש גם דוגמה הפוכה במנחות סה ע"א, תוספות ד"ה
 ויודעים ובשיטה מקובצת שם, שכתוב 'אחד דיני ממונות' וצ"ל 'דיני ממונות'. וראה בפנים ליד הערה 85.
 עמ' קב: 'וכ"כ הר"ף בפ' דיני ממונות בתרא', וצ"ל: 'אחד דיני ממונות', ועל-כן איני יודע אם לחשוב זאת
 כחריג אם לאו.

יש לזכור שהראב"י אב"ד למד גם בברצלונה, ועל-כן איני יודע אם יש ללמוד מכאן.
 קאפח ציין שם כי הטור מביא תשובה זו בשם 'תשובה לגאון', והוסיף קאפח כי ברור שאין היא לגאון בבלי.
 והוגה שם: 'זה בורר'.
 נראה שלקוח מר"ח.

שו"ת זכרון יהודה — סי' נז, עז, צד, דף מו, ע"א⁶⁹.
 ריטב"א — חידושו, כתובות מ ע"ב ד"ה ובתוספות, ב"ב מו סע"ב, ב"ב מא ע"א, קנה ע"א,
 קע ע"א, מכות ו ע"ב, כא ע"ב.
 תשובותיו מהד' קאפח סי' כג, פח⁷⁰, צד, קפא.
 ר' וידל די טולושא — מגיד משנה יבום ד:א, טוען ונטען ו:ז, ז:א, זכיה ומתנה ו:ה, מלוה
 ולוה יא:א, טז:ח.
 ר"ן — פירושו לרי"ף קדושין (דפי הש"ס) דף נב ע"א, גיטין (דפי הש"ס) דף עה ע"א, וראה
 כתובות ח סע"א ובהערות המגיה. תשובותיו סי' מז.
 ר' שם טוב גאון — מגדל עז מאכלות אסורות פ"ח ה"ט.
 ר' יוסף חביבא — נימוקי יוסף קדושין נא ע"ב מהד' בלוי עמ' רכג, ב"ב פ"ג (דפי וילנא כ
 ע"ב). אבל בב"ק יז רע"א: דיני ממונות בתרא, ושם כד ע"א, ב"ב ע רע"א: דיני ממונות⁷¹.
 נראה שאפשר להוסיף לרשימה זו גם את הרא"ש, שבסוף ימיו הגיע לספרד. אף הוא מכנה
 פרק ג' בשם 'זה בורר'. כך בתשובותיו, כלל יא סי' ט, כלל יג סי' כ, מה-ג, מה-כה, נ-ז,
 נב-ג, נו-א, נז-א, נז-ג, נח-ד, נט-א ועוד כ-10 פעמים בתשובותיו.
 חכמי בבל וחכמי צפון אפריקה, חכמי מצרים וארץ-ישראל
 בתשובות הגאונים וגם אצל חכמי צפון אפריקה הקדומים נקרא פ"ג בשם 'דיני ממונות'. ברם
 חכמי צפון אפריקה המאוחרים מכנים אותו 'זה בורר'.
 סדר תנאים ואמוראים — בקטעים שפרסם ר"א מרכס⁷² ור"ש אברמסון⁷³ נמצא 'דיני
 ממונות' וכן 'דיני ממונות בשלשה זה בורר לו אחד'.
 גאונים — תשובות הגאונים שערי צדק, ד:ה:ח, שלוניקי דף עב ע"ב: 'דיני ממונות'.
 ר' נסים — ספר המפתח, מהדורת גולדנטל, הקדמה, דף ו ע"ב, ובברכות רפ"ז⁷⁴: 'דיני
 ממונות'. בברכות ז ע"א, מהדורת גולדנטל, דף יג ע"א: 'במס' סנהדרין פ' דיני ממונות
 בגמ' זה בורר לו אחד'⁷⁵.
 ר' חננאל — ר"ה כב סע"א, עירובין פב ע"א: 'דיני ממונות בשלושה'. אוצה"ג, ב"ק, פיר"ח
 עמ' 73, ובקטעים מפירושו לנדה⁷⁶: 'דיני ממונות זוטא'.
 מהר"מ אלשקר — אף הוא מכנהו ברוב המקרים בשם 'זה בורר'. אבל יש מקרים יוצאי דופן
 — סי' כז: 'דיני ממונות'.

69 בדף מח ע"ב כתב: 'אחד דיני ממונות', וצ"ל: 'זה בורר'. ייתכן שהיה כתוב 'בדיני ממונות' [ראה הערה 59]
 ושובש ל'א' דיני ממונות; ולפי זה מצוי הכינוי 'דיני ממונות', וצ"ע.
 70 קאפח העיר שם שאולי היא לרשב"א.
 71 בהערות גליון אלפס על הרי"ף ב"ב, דפוס וילנא דף ו סע"ב, כתב כי הנימוקי יוסף מכנה פרק ג' בשם 'דיני
 ממונות', ואנו רואים כי מכנהו גם כך וגם כך.
 72 נתפרסמו בספר היובל לישראל לוי, תפארת ישראל, ברסלוי תרע"א.
 73 נתפרסמו בספר מלמד [לעיל הערה 13], עמ' 230-237.
 74 וצריך להגיה כן שם, ובדפוס וילנא הגיהו ללא הערה, וכבר ציינתי זאת לעיל [הערה 63].
 75 לפי זה נבין את ציונו בברכות רפ"ט: 'ובפ' דיני ממונות בתחילת סנהדרין'. הרב הדגיש: 'בתחילת סנהדרין',
 כדי למנוע טעות בין פרק זה לפרק ראשון.
 76 פורסמו מכ"י עלי-די ר"א הורבין, הדרום, נא (ניסן תשמ"א), ושם עמ' 100 [צורת ציון זו כשלעצמה יש בה
 כבר מעט אישור שהפרשן אכן הוא ר"ח].

רדב"ז — ברוב תשובותיו: 'זה בורר'. אבל יש יוצאים מהכלל: ח"א סי' סד, ח"ג סי' תקעח: 'דיני ממונות'; ח"ב סי' תשפט, ח"ד סי' רה: 'דיני ממונות בתרא'. ומצאנו מקרה יוצא דופן בתקופה מעט יותר מאוחרת והוא המבי"ט בתשובותיו סי' שח: 'דיני ממונות'.

רי"ף — בהלכותיו, ב"ב פ"א (דפוס וילנא דף ו סע"ב), שם פ"י (דף פב ע"ב)⁷⁷; 'דיני ממונות'. סנהדרין (דפוס וילנא דף יב ע"ב): 'דיני ממונות זוטא', וכן הוא בדפוס קושטא וברי"ף כ"י ניויורק.

ריב"ש — תשובותיו, סוף סי' פא, ר"ס קיג, קמד, קסא, ר"ס קע, קעב, קעט (ד"ה ואני), קצג (ד"ה ואבל), ס"ס קצה, ס"ס רכב, רלב, רסו (ד"ה וכן [השליש]), אבל מה) ועוד כ-40 פעם: 'זה בורר'. יוצא מהכלל בסי' שפב (ד"ה עוד יש [השני]): 'דיני ממונות בתרא'⁷⁸.

רשב"ץ — תשובותיו ח"א סי' א (ד"ה וא"ם, וראית [השני]), נג (ד"ה והנ"ל), סו (ד"ה ולענין [השליש]), ר"ס עז, קכד, קכח, קמג, קנח, קנט (כמה פעמים), קס (כמה פעמים), קסא, קעג וכן בשאר החלקים כ-15 פעמים: 'זה בורר'. יוצא מהכלל: ח"א סי' א (סד"ה אחר [השליש]) — והוא בספ"ג, ח"ב סי' סג, קצא⁷⁸, ח"ג קנב⁷⁸.

רשב"ש — סי' כה, מא, ריא, רכט ועוד.

ר' צמח ור' שמעון נכדי הרשב"ץ — שו"ת יכין ובעז ח"א סי' ה (כמה פעמים), יז. ח"ב סי' כ (ד"ה והטענה), ס"ס לב.

ר' סעדיה ן' דאנון — בס' עומר השכחה לר"א גבישון, ליורנו תקי"ב — דף קכג ע"ב מביא שיר שלו על מסכות ופרקים ונמצא שם: 'וסנהדרין דיני וכהן גדול דן. ודיני אחד היו בודקים וחוקרים'. ברור כי כינה את פ"ג בשם 'דיני ממונות'⁷⁹.

ר' משה ן' דאנון — כללי התלמוד, כ"י הסמינר בנ"י. פרק ראשון נקרא 'דיני ממונות בשלושה גזלות'. פרק שלישי — 'דיני ממונות בשלושה זה בורר'.

ר' ישועה הלוי — הליכות עולם, שער ב (דפ' ירושלים, דף יא סע"א), שער ה (דף נא ע"א): 'זה בורר'. שער ה, פ"ב (דף נב ע"ב): 'דיני ממונות' (2 פעמים).

ר"א זכות — יוחסין דף 38 ע"א: 'דיני ממונות'. דף 172 ע"א: 'זה בורר'.

ר' אנטולי הדיין — בתשובות ר"א בן הרמב"ם, מהד' פריימן, סי' קג: 'זה בורר'.

ר' יוסף ן' עקנין⁸⁰ — מבוא התלמוד, עמ' 8, 13 (פעמיים): 'דיני ממונות'.

77 עיין שם בהערות גליון אלפס.

78 והוגה שם: 'זה בורר'.

79 שיר זה נדפס שנית על-ידי ר' יצחק מרעלי, בהמאסף לרב"צ קאוניקה, יב (תרס"ז), פרק א, חוברת ה, סי' כט עמ' ס, ובהמשכו שם, כרך ג, חוברת ק, סי' סח עמ' 30. ידידי ר"מ צמאר העירני כי השיר נדפס שלישית (על-פי כ"י?) ע"י הרב דוד עובדיה, בספרו פאס וחכמיה, ב, ירושלים תשל"ט, עמ' 81. בהערה 52 העיר כי המלה 'אחר' שבשיר מכוונת לפרק ד' — אבל היה לו להעיר על פירוש המלה 'דיני' שמשמעותה 'דיני ממונות' והוא פ"ג.

יש להוסיף כי אודות ר' סעדיה זה רבו הדעות, אם היה מפאס או מגראנטה, וראה י"מ טולידנו, נר המערב, ירושלים תרע"א, עמ' 85 והערה מז, שלדעתו נולד בפאס, יצא לספרד וחזר לפאס. נראה לי כי מכאן קצת ראיה לרבירי, שהרי חכמי ספרד בתקופה זו מכנים פרק זה בשם 'זה בורר'.

80 החוקרים נחלקו בשאלה, אם היו שני ר' יוסף ן' עקנין או אחד. סכום הדברים ראה ד"צ בנעט, אוצר יהודי ספרד, ז (תשכ"ב), עמ' 11–28.

ר' יעקב בירב — בפירושו על הרמב"ם, הוצ' פרדס, הלכות יסודות ה:ד, הל' ת"ת ו:יד: 'זה בורר'. בתשובותיו סי' יד, ל, נז (כמה פעמים): 'זה בורר'.
 ר' יהודה אלבוטני — בפירושו על הרמב"ם, קובץ הרב במזל, ירושלים תשט"ו, עמ' עג: 'זה בורר'.
 ר' יששכר סוסאן — בסוף ספר עבור שנים⁸¹, מפתחות פרקי המשנה והתלמוד: 'דיני ממונות' פ"א, 'דיני ממונות אחר' פ"ג. יש לציין כי ר' יששכר חי כבר בתקופת הדפוס, ואף-על-פי כן הוא מכנה את פ"ג בשם 'דיני ממונות'.

חכמי איטליה

חכמי איטליה מכנים את פ"ג בשם 'דיני ממונות' ואת פ"ד בשם 'אחד דיני ממונות'.
 ר' נתן ב"ר יחיאל — ספר הערוך, ערך ארא⁸², ארנון⁸³, בבל, תבל א', יצהר ועוד. ככל המקומות: 'פ' דיני ממונות בשלושה זה בורר'. בערכים דכוס, הרמיו א', חבר א': 'אחד דיני ממונות'.
 רי"ד — בתשובותיו, מהדורת ורטהיימר, ירושלים תשכ"ב, עמ' רעג, תמב, תסח: 'דיני ממונות בתרא'. עמ' קנו: 'דיני ממונות'.
 פסקיו, ר"ה, מהדורת מכון התלמוד, עמ' קלד; ב"ק, מהדורת המכון עמ' סג: 'דיני ממונות'. קדושין עו ע"ב: 'א' דיני ממונות'.
 ריא"ז — בקונטרס הראיות לסנהדרין, בספר סנהדרי גדולה, ה, תשל"ב, עמ' עח: 'דיני ממונות בתרא'.
 ר' שלמה בן היתום — פירוש מסכת משקין, מהדורת חיות, עמ' 101: 'זה בורר'⁸⁴. לאור האמור עד עתה, נראה בעיני כי צורת ציון זו של ר' שלמה היא יוצאת דופן למנהגם של חכמי איטליה. ייתכן שיש בזה להעיד על מוצאו או מקומו; ועדיין צ"ע.
 ר' שלמה בר שבתי ענו — בפירושו על השאלות, מהדורת מירסקי, במדבר עמ' קד: 'דיני ממונות השני'.
 ר' צדקיה ב"ר אברהם — בספרו שבלי לקט, ח"ב, סי' צה (מהדורת חסידה, עמ' 199): 'אחד'⁸⁵ דיני ממונות בתרא'.

חכמי יוון, רומניה

ר' הלל — בפירושו לספרי דברים, מהדורת קולידצקי, דף ו ע"ב: 'פ' אחד דיני ממונות וא' דיני נפשות בדרישה וחקירה'.
 לגבי שאר החכמים כבר כתבתי שהם חיו בתקופת הדפוס וקשה להביא מהם ראיה. עם זאת אציין לדבריהם:
 רא"מ — בתשובותיו סי' יד, כד (הרבה פעמים), כו, סא, סז: 'זה בורר'.

81 תוספת זו אינה בדפוסים ונמצאת רק בכ"י פריס 1509 (מכון לתצלומים סי' 15044) וכן בכ"י קמברידג' 534.

82 בהגהות קאהוט שם יש טעות סופרים, וצ"ל: בג' ולא: בפ'.

83 קאהוט שם הגיה שלא כהלכה, ויותר טעה בהגהתו בערך ארן; וראה מה שכתב קאהוט עצמו בהגהותיו לערך צו.

84 כן הוא גם בכתב-היד הנמצא בספריית הסמינר בניי. תודתי לפרופ' שמלצר, מנהל הספרייה, ששלח לי בטובו את צילום כתב-היד.

85 ראה הערה 63.

ר' בנימין זאב — בתשובותיו סי' יח (כמה פעמים), כ, לא, לז, מח, נד ועוד הרבה: 'זה בורר'. אבל יש כמה יוצאים מהכלל, כמו סי' צט דף ערב ע"ב: 'דיני ממונות תניין', או סי' רעב, שג דף רמ ע"ב תרא, תלח: 'דיני ממונות'. מעניין שברוב הסימנים הללו מזכיר ר' בנימין זאב גם את השם: 'זה בורר'.

סיכום

מהאמור לעיל ניתן לסכם כי פרק ג' ממסכת סנהדרין מכונה בדרך כלל כך: חכמי אשכנז, צרפת, ספרד (מהרמב"ן ואילך): 'זה בורר'. חכמי איטליה וצפון-אפריקה הקדומים (עד לרי"ף): 'דיני ממונות', 'דיני ממונות בתרא', 'דיני ממונות זוטא', או 'דיני ממונות תניין'. חכמי מצרים וסביבותיה: נראה שמשמשים גם בכינוי 'זה בורר' וגם בכינוי 'דיני ממונות'. חכמי פרובנס: 'זה בורר'. ברם, פרק רביעי נקרא אצל כולם בשם אחד: 'דיני ממונות', פרט לחכמי פרובנס, הקוראים לו: 'דרישה וחקירה'.

ראינו עד עתה כי פרק מסוים נקרא על-ידי חלק מהראשונים בשם שונה משמו הרגיל, וזאת כדי למנוע טעות. ראשונים אחרים השאירו את שמו המקורי אבל הוסיפו פרט שבעזרתו יוכלו להבדיל ביניהם. מצאנו כן בשמות פרקים נוספים, כגון 'פרק האשה' ביבמות, 'המביא גט' בגיטין, 'הקומץ' במנחות, 'אמר להם הממונה' במסכת תמיד ועוד. במסכת תמיד ניתן להבדיל ביניהם על-ידי ההוספה 'רבה' ו'זוטא' או 'קמא' ו'בתרא' (או 'תניין') וכן ביחס ל'הקומץ' וביחס ל'המביא גט'. מסובכת יותר היא האבחנה ביחס לפ' 'האשה' ביבמות, כיוון שביבמות יש שלושה פרקים בשם זה. אם נאמר 'האשה זוטא', יקשה לדעת האם כוונתנו לפרק ט"ו או פרק ט"ז, ועוד בכגון זה. מעניין מאוד היה לבדוק כאן את התפלגות שמות הפרקים האלה בהתאם למקומם 'הגיאוגרפי' של חכמי הדורות. היות וזו מלאכה רבה משכתי ידי מזאת.

ג. פרק איזהו נשך-הרבית

אף-על-פי כן, החלטתי לבדוק עוד תופעה בעניין זה, שאינה דומה למוזכר עד עתה. כוונתי לפרק ה' במסכת בבא מציעא. הפרק פותח: 'איזהו נשך ואיזהו תרביית' וכו'. אין כל קושי בשם זה מכל הבחינות שנמנו עד עתה. למרות זאת מצאנו כינוי אחר לפרק והוא: 'פרק הרבית', כמובן על-פי תוכנו של הפרק. זו תופעה שאינה שכיחה, ומצאנו דוגמתה במקומות מעטים כגון: 'פירקא דחסידיא'⁸⁵ ו'פרק התערוכות'⁸⁶. ועל-כן מעניין היה לבדוק מי החכמים שקראוהו בשם המקובל 'איזהו נשך' ומי בשם המחודש.

⁸⁵ כך נקרא פרק ג' דתענית (כמובן משום שכרוב הפרק נזכרים מעשי נסים שאירעו לחסידים) ע"י הר"ש משאנץ בפירושו לשביעית, פ"ט סמ"א, בעלי התוספות, סוטה, דף לד ע"ב ד"ה אבותי, רמב"ן בחידושו לב"ב כא ע"ב סד"ה מקרי, מהר"ח או"ז בתשובותיו סוף סימן רכב, הרשב"ץ במגן אבות פ"ג מ"ז ומ"ג ד"ה רע"א ובמקומות נוספים בספרו, בתשובותיו ח"א סימן פח ובתשובות נוספות. גם ר' יוסף נ' נחמיאש בפירושו לאבות פ"ג מ"א קראו כך ומהמהיר בהערה מז נעלם פירושו (לא ידעתי מאי קאמר בפרקי דחסידי').

אוסף עוד כי בדומה לכך כבר מצאנו בתלמוד עצמו במסכת שבת, סז ע"א: תני תנא בפרק אמוראי. וכתב רש"י: בפרק אחד ששנוי בתוספתא דמסכת שבת בהלכות דרכי האמורי. כלומר, שם הפרק נקבע עפ"י תוכנו.

⁸⁶ מעניין לציון כאן לשונית בנימין זאב, סי' שכג: 'בזבחים פ' כל הזבחין שלישי הנקרא בכל מקום פרק

חכמי ספרד

כל חכמי ספרד שבדקתי מכנים אותו בשם 'איזהו נשך':
 רמב"ן — חידושו 'לב"מ' מו' רע"א, נא ע"ב ד"ה אין.
 רשב"א — פעמים רבות מאוד בתשובותיו, כגון ח"א, סי' שמ, שמט, תקצ, תרנא⁸⁷, תרעא, תשסד, תתקז, תתקמב, תתקפט, אלף קמב, אלף קמט, ובשאר החלקים. בחידושו ב"ק צד ע"ב, קג ע"א ועוד.
 ריטב"א — בתשובותיו, מהדורת קאפח, סי' יב, לה, מד, נה, צה, קיח, קכ, קלב, קמו, קמח, קצו, רד.

ר' וידאל די טולושא — מגיד משנה, הל' מלוה ולוה ד: יד, ט: א; הל' מכירה ז: ו.
 ר"ן — כתובות פ"ט (בדפי הספר: מד ע"א), גיטין פ"א (בדפי הספר: ו ע"א).
 ר' שמואל הסרדי — ספר התרומות, ריש שער ב'.
 ר' שם טוב גאון — מגדל עז, הל' מלוה ולוה מפ"ד ואילך; הל' שלוחין ושותפין פ"ז.
 ר' יוסף חביבא — נימוקי יוסף ב"מ פ"ט (בדפי הספר: סב סע"א, רע"ב).
 ברשימה זו ראוי לציין שני חכמים שיש לראותם כיוצאים מהכלל; דהיינו, הם מכנים פרק זה גם בשם 'איזהו נשך' וגם בשם 'הרבית', כאשר השם 'איזהו נשך' נפוץ הרבה יותר.
 רא"ש — בשם 'איזהו נשך': בתשובותיו יג: כ (כמה פעמים), מו: ב, סח: ז, עב: ג (3 פעמים), עב: ז, עח: ק, פח: ז (פעמיים), פט: ח, קח: ד, קח: יא, קח: טו (פעמיים).
 בפסקיו — ב"ק ט: ב, ט: ח, י: כא; ב"מ א: מ, ד: יד, ט: מג; מו"ק א: כד; סוכה ג: ל; ב"ב ה: ה, ד: ב, ז: ב, ע"ז ב: ז.
 בתוספותיו — ב"מ מד ע"ב (מהד' הרש"ל, עמ' קיז), מו' ע"א (שם עמ' קכב).
 בשם 'פרק הרבית': בתשובותיו כלל קח: טז, קח: יז, קח: יח.
 בתשובות מהר"מ מרוטנברג, ח"ד (דפוס פראג), סי' תקלז.
 בפסקיו — ב"מ א: לח, ב"ק ט: כ⁸⁸.
 ר' יהודה בן הרא"ש — בשם 'איזהו נשך': בתשובותיו זכרון יהודה סי' סא, פד, פו (פעמיים).
 בשם 'הרבית': בתשובותיו סי' צא.

חכמי אשכנז וצרפת

רוב החכמים משתמשים בכינוי 'איזהו נשך'; את היוצאים מהכלל נציין בסוף דברינו.
 ר"ת — ספר הישר, תשובותיו, סי' לד.
 רא"מ — ספר יראים, מהדורת שיף, סי' קיח (כמה פעמים).
 ראב"ן — בספרו, ריש פרק איזהו נשך, מהד' עהרנרייך, דף רב סע"ב, בתשובות מהר"מ מרוטנברג ח"ד (דפוס פראג), סי' שצא.
 ראבי"ה — בספרו, ח"ד, סי' תתקיו (עמ' רס); בתשובות מהר"מ מרוטנברג, ח"ד (דפוס פראג), סי' תר.

התערבות. כלומר, גם במסכת זכחים קיימת אותה בעיה כמו במסכת יבמות, ושלוש פעמים נמצא השם 'כל הזכחים' ור' בנימין מודיענו שמו 'החדש' של הפרק.

- 87 בתשובה זו נזכר בפעם השנייה 'פ' הרבית', וזו הפעם היחידה שמצאנו כן אצלו.
- 88 לדעת החוקרים כתב הרא"ש בראשונה את תוספותיו ואחר-כך את פסקיו, ושתי היצירות נכתבו בספרד. ראה לאחרונה ד' זפרני, 'דרכי ההוראה של הרא"ש', עבודה לקבלת תואר דוקטור, תל-אביב תש"ס, עמ' 1 ועמ' 93. לפי זה הכינוי 'פרק הרבית' תמוה קצת, ונראה שהוא שריד מדרך לימוד-ביטוי באשכנז.

ר' משה מקוצי — סמ"ג, הלכות רבית, לאוין קצא, קצב, קצג.
ר' יצחק ב"ר משה — או"ז, ב"מ סי' שלט, שמג, שנד, שנט; סנהדרין סי' לב, עח (שלוש פעמים).

ר' אברהם ב"ר עזריאל — ערוגת הבשם, ח"ג, עמ' 351.
ר' יהודה בר קלונימוס — יחוסי תנאים ואמוראים, מהדורת מימון, עמ' כה, לג, פד, קז, ועוד.

ר"מ מרוטנברג — בשם 'איזהו נשך' בתשובותיו, ח"ד (דפוס פראג), סי' לח, צא, קו, קל, רצח, שכו, שלה, תקב (תש' ר"ש), תקכד, תשח, תשמא, תתפא, תתעב (מר' ברוך), תתקטו (זרה לסי' תשח), תתקמג, תתקנג, תתקע, תתקעו, תתקצה, תתקצט, תתרו.

הגהות מימוניות — הל' מלוה ולוה ריש פ"ה.
ר"ח אור זרוע — בתשובותיו, סי' לז, נג, קנא, קסח (פעמיים), קעב, קצ, רח (פעמיים), רט, רי, ריא, רלג (פעמיים), רמב (פעמיים), רמט.

לרשימה זו ניתן להוסיף גם את רש"י ובעלי התוספות, שאף הם מכנים תמיד פרק זה בשם 'איזהו נשך'. ברם, יש יוצאים מהכלל, היינו קדמונים המזכירים פרק זה בשני שמותיו:

מהרי"ו — מצאנו בתשובותיו כי הזכיר את שני השמות: 'איזהו נשך' — סי' ל, נה, פ, פג, קסג, קעד. 'רבית' — סי' קט (פעמיים), קלג, קלד.

מהרי"ל — 'רבית': בשו"ת מהרי"ל החדשות, סי' פ עמ' פד, סי' קכט עמ' קנז, סי' קלח עמ' קעו, סי' קעו עמ' רנט. 'איזהו נשך': בשו"ת החדשות סי' קע עמ' רמג.

ר' ישראל איסרלין — 'איזהו נשך': שו"ת תרומות הדשן, ח"א, סי' קנב, שט, שכ (פעמיים), שלט, שמא, שמב, ח"ב סי' יג, יט, נד, קעג.

'רבית': שו"ת תה"ד, ח"א, סי' ש (פעמיים), שא, שב, שג (שלוש פעמים), שמב (פעמיים); ח"ב, סי' קכה.

ר' יוסף בר משה — אצלו נמצא רק 'איזהו נשך', בלקט יושר, או"ח עמ' 108, יו"ד עמ' 16.
ר' מרדכי בר הלל — בספר מרדכי על ב"מ ר"פ המקבל: 'פ' הרבית'.

חכמי פרובנס

חכמי פרובנס קראו לו רק בשם 'איזהו נשך':

ר' אברהם בן דוד — בשו"ת הראב"ד, מהדורת קאפח, סי' קכח.

ר' משולם בר משה — ספר ההשלמה ב"מ פ"ד אות א', סנהדרין פ"ג אות ג'.

ר' לוי בר גרשם — בהקדמתו לפירושו לתורה.

ר' מנחם בר' שלמה המאירי — בהקדמתו לבית הבחירה על ב"מ, מהדורת שלזינגר עמ' 166, ובעוד מקומות.

חכמי איטליה

גם הם נקטו בשם איזהו נשך:

ר' נתן ב"ר יחיאל — בספר הערוך, בערכים אשר ב', בדק, גבל א', בדר ב', ברמד, גרע ועוד.
ריבמ"צ — שביעית י:ו.

ישעיה דטרני — פסקי ריא"ז, ב"ק פ"י סוף סי' ח (מהדורת המכון, עמ' רה).

ר' צדקיה ב"ר אברהם — שבלי הלקט, ח"ב, סי' מה, מהדורת חסידה, עמ' 79, 82, 83.

יוצא מהכלל הוא ר' יוסף קולון⁸⁹, שנקט גם בשם 'פ' הרבית'. ואלו המקומות:
 פ' איזהו נשך — תשובותיו סי' ב, קז, קיא, קיט (פעמיים), קלב (ד"ה ועוד דמי), קלו (שלוש פעמים), קסא, קפט, קצ; שו"ת מהרי"ק החדשים סי' ד (עמ' 22; ובסמוך: 'פ' הרבית' ועמ' 23), כד (עמ' 116), כז (עמ' 133; ובסמוך פ' הרבית).
 פ' הרבית — תשובותיו סי' ד, טז, יז, כ, כז, קיא (פעמיים), קנב (פעמיים), שו"ת מהרי"ק החדשים, סי' ד (עמ' 22), כז (עמ' 133).

חכמי בבל, צפון-אפריקה, מצרים, א"י
 כל החכמים הללו נקטו בשם איזהו נשך:
 ר"ח — מובא באו"ז, ב"מ סי' מג.
 רי"ף — ב"מ פ"א (בדפי דפוס וילנא דף ט ע"א).
 ריב"ש — בתשובותיו סי' יט, כא, קה, קכו, קכח, קמז, קעה, רסג ועוד הרבה פעמים.
 רשב"ץ — בתשובותיו, ח"א, סי' א (ד"ה אונסא [השני], וראית [השני]), סי' יג (ד"ה ולענין [השני]), לא, לט, נב, סה, קיד, קמה ועוד הרבה.
 רשב"ש — בתשובותיו, סי' יב, טז, יט ועוד.
 ר' צמח ור' שמעון נכדי הרשב"ץ — בשו"ת יכן ובעז, ח"א, סי' א, מט, קלו (ד"ה וזה), קמו;
 ח"ב, סי' כג, לא (ד"ה תשובה), מו (ד"ה והשני).
 ר' סעדיה ג' דאנון — בשירו שבספר עומר השכחה הנ"ל: ואלו, המפקיד, הזהב, איזהו נשך וכו'.

ר' משה ג' דאנון — כללי התלמוד כ"י.
 ר' ישועה הלוי — הליכות עולם, שער ב' (דפוס ירושלים, דף יג רע"א).
 ר"י בירב — בתשובותיו סי' ט.

כאן המקום לציין לתופעה מעניינת. אנו מוצאים מעתה ואילך אצל כמה מחכמי ארץ-ישראל ומצרים גם אם הכינוי 'פ' הרבית'. ברוב המקרים הם מכנים אותו בשם 'איזהו נשך' ואיני מציין לכך, אלא אציין רק ליוצאים מהכלל, כלומר למקום שקראו לו 'פ' הרבית'.
 רדב"ז — בתשובותיו, ח"א, סי' פד, ריז; ח"ג, סי' תקיא.
 רלב"ח — בתשובותיו, סי' לח בהגה (ואינו מהרלב"ח), סי' ע (בדברי השואל), סי' קד (ד"ה אלא, ד"צ למברג דף נד סע"ב), קכו (ד"ה הטענה הד').
 ר"י קארו — באבקות רוכל, סי' יח (שלוש פעמים, וספק אם היא תשובת ר"י קארו), סי' יט (תשובת ר"י קארו, אלא שהוא משיב על משהו שנקט בלשון 'פ' הרבית', ואולי ר"י קארו נקט כן אגב דבריו).

ר"מ מטרני — שו"ת מבי"ט, ח"א, סי' ט, נא, קיד, רלה (בדברי השואל), רנו; ח"ב, קג (ד"ה ועוד).

ר"מ אלשיך — שו"ת מהר"מ אלשיך, סי' א, ז, נג, סד, עה, עט, קטו.

סיכום

נראה כי הפרק החמישי של מסכת ב"מ נקרא על-ידי רוב הקדמונים בשם 'איזהו נשך'. רק באשכנז היו שקראוהו בשם 'פ' הרבית', ובעיקר מצאנו כן אצל חכמי ארץ-ישראל.

ד. לזיהוי מחברים עלומים

על-פי האמור לעיל, נראה שיש יסוד סביר להניח כי השינוי בשמותיהם של מסכות ופרקים אצל הראשונים יכול להצביע על מקום מגוריהם-לימודם. כל האמור עד עתה נכון בהסתייגויות מסוימות; כלומר, מכיוון שאין בדינו דברי הראשונים במקורם, אין להתעלם מהעובדה כי חלק מהציונים אינו מקורי, אלא הוא מעשי ידי המעתיקים⁹⁰. כן אין להתעלם מהעובדה שהראשונים, בדונם בעניין מסוים, נקטו את לשון המחבר וצינו שהיה לפניו⁹¹, ואין הוא בהכרח לשונם המקורי. עם זאת, נראה לי שבדרך כלל המסקנות שהעלינו עד עתה מתקבלות על הדעת.

לאור זאת ניסיתי ליישם מסקנות אלו ולזהות באמצעותן מחברים עלומים שם. אין אפשרות, כמובן, לזהותם באופן אישי, אולם דומה שנוכל להגיע לכל הפחות לאיזור פעולתם. אין צורך לומר שבדיקה זו תיתכן רק לגבי חכמים שציניהם מפורשים על-פי שם המסכת או שם הפרק – ומה מצער להיווכח שחלק ניכר מהראשונים נקטו ציונים סתמיים: 'אמר', 'חז"ל' וכד', ואין בדינו אפשרות ליישם את מסקנותינו. ברם, אף לגבי הראשונים שנקטו לשון מפורשת לא שפר חלקנו. בדיקת דבריהם מעלה כי הציונים אינם אחידים, ומשום כך קשה להצביע בביטחון על איזור פעולתם. צא וראה עד כמה מפליא הדבר, שהראשונים ששמותיהם או תולדותיהם הגיעו לידינו שיטת ציוניהם בדרך כלל אחידה, ודווקא הראשונים עלומים השם נקטו בדבריהם ציונים שאינם אחידים, המקשים מאוד על זיהוים. כך, רוב המחברים האנונימיים נשארים עדיין בגדר הנסתר, והצלחנו להתקדם אך במידת-מה. אף-על-פי כן, נראה לי שהשיטה עצמה יש בה מן החשיבות, ואף הספקות שלא נתבהרו די הצורך יש בהם מן העניין – ורצוי להביא זאת לידיעת המעיינים; ואם אמנם לא הגענו לפיתרון מלא, שמא לא עמדנו על חשיבות פרט זה או אחר, ויבואו אחרים וישלימו, בבחינת מיני ומנייהו תסתיים שמעתא.

מבין כל הקדמונים שמנינו עד עתה יש אחד היוצא דופן, והוא הרמב"ם. בדיקת פירוש המשנה, ספר המצוות ותשובותיו מראה כי אינו מכנה את הפרקים בשמם אלא אך ורק במספרם הסידורי⁹². דרך זו, האופיינית כנראה אך ורק לרמב"ם⁹³, מאפשרת לנו לקבוע אם יש ממש בייחוס הרמב"ם כמחברן של יצירות מסוימות.

90 כגון בסוכה מח ע"א: כתב ר' חננאל, 'כדגרסינן בפ' אחרון במשקין'. בתוספות שם, ד"ה רגל, העתיקו את דברי ר"ח וכתבו: 'דאמר' פרק בתרא במועד קטן' (בחידושי הרמב"ם: 'פרק בתרא דמשקין'), ואי אתה יודע אם השינוי נעשה על-ידי התוספות עצמם או על-ידי מעתיקים.

91 ראה, דרך משל, מה שכתב ר"ש אברמסון, רב נסים גאון, 'ירושלים תשכ"ה', עמ' 215–222, על דרכו של הרי"ף בצטטו מהירושלמי, ושם הראה כי כשהרי"ף מביא ירושלמי בתחילת עניין הוא מביאו בציון: 'ירושלמי'. ומאידך גיסא הרבה פעמים משתמש הוא בציון: 'גמרא דבני מערבא' תוך כדי משא-ומתן, ובכמה מהם נראה שדברי ר' נסים היו לפניו. וראה עוד שם ביחס לערוך עמ' 222, וספר הישר עמ' 225, ושאר הראשונים עמ' 227.

92 בכל ספר המצוות מצאתי רק פעמיים ציון על-פי שם הפרק. בשורש יד: 'פ' חלק', ובמ"ע ס: 'פ' אותו ואת בנו'. אמנם, באיגרותיו המצב שונה. באגרת תימן (מהדורת 'רמב"ם לעם', עמ' נא, נז) נמצא: 'פ' בן סורר ומורה', ובאגרת תחיית המתים (שם עמ' שמו): 'פ' חלק', ואין כינויים אחרים.

93 יש לציין כי הרלב"ג בפירושו לתורה נהג גם-כן בדרך זו, רוצה לומר: ציון לפרקים גם לפי מספרם הסידורי, ואף-על-פי שבהקדמתו מנה את שמות כל פרקי המשנה, לא השתמש בזה בספר עצמו.

1. מפתח הדרשות לרמב"ם, קובץ ר' משה בן מימון, ירושלים תרצ"ה
כבר קבע הר"ש ליברמן במבואו לדברים רבה, ירושלים ת"ש, עמ' 14, כי בעל המפתח לא היה
ספרדי⁹⁴. לאור האמור לעיל נוכל לאשש את דברי ליברמן, כיוון שבעל המפתח מציין לפרקים
בשםם ולא על-פי מספרם הסידורי. יתר על-כן, נבדוק את שמות המסכות והפרקים.

השם 'מורק' נזכר בערכים: אביו ואמו (דף א ע"א), אמרי טהרתו (ט ע"ב), אין חכמה (י
ע"ב) אכלתם (יג ע"ב), אל תבכו (טו ע"ב), אלה שמות (טז ע"ב) ועוד. פרק 'זה בורר' נזכר
בערכים: או בכל אבן (ו ע"א), ויאמר אלי (כח ע"א). פרק 'דרישה וחקירה': באבוד (ב ע"א),
איכה היתה לזונה (י ע"א), ואל משה (יח ע"א), ויאמר ה' קח (כו ע"א), אמרות ה' (כו ע"ב),
ויאמר דוד לאנשיו (ל ע"ב) ועוד. 'פרק הרבית': אל תקח מאתו (טו ע"א), אם כסף (כא ע"ב),
את כספך (מא ע"א).

כיוון שמצאנו כאן 'פרק דרישה וחקירה', עלינו לומר כי בעל המפתח הנו חכם פרובנסאלי,
באשר שם זה מופיע רק אצלם. אמנם, בקביעה זו יש קושי מסוים, שהרי מצאנו כאן 'פרק
הרבית', וכינוי זה נמצא רק אצל מקצת מחכמי אשכנז. על כורחנו עלינו לומר כי בעל המפתח
מייצג מסורת מעורבת של חכמי פרובנס ואשכנז.

2. חידושי הרמב"ם למסכת ראש השנה
כידוע, יש שחלקו על ייחוס חידושים אלה לרמב"ם. נבדוק, אפוא, את שיטת הציון בחידושים
אלה. והנה מצאנו בתחילת החידושים, בד"ה ולא פליגי (מהד' זק"ש, ירושלים תשכ"ג, עמ'
סג): 'בכורות פרק ד', ועל דף כד ע"א ד"ה ודברים (מהד' זק"ש, עמ' פח): 'במסכת ערובים
פ"ד. שני ציונים אלה, אף שאין בהם הוכחה גמורה — לכאורה זכר לדבר יש בהם. אלא שיש
לעייין בזה, כיוון שבכל ציוניו מקדים הרמב"ם את המספר הסידורי של הפרק לשם המסכת,
והיה לו לומר: 'ברביעי מבכורות', 'ברביעי מעירובין', ונמצא אם-כן שזו ראיה לסתור. גם
בשאר חידושי הרמב"ם לתלמוד שנדפסו במהדורת זק"ש מצאנו עוד שלושה ציונים (עמ' טו,
כח, קג), וכולם על דרך הציון בחידושי לר"ה. ולא ידעתי מאי אדון ביה וצריך בירור.

3. כפתור ופרח לר' אשתורי הפרחי
קיימות דיעות שונות אודות מוצאו של ר' אשתורי הפרחי. נבדוק את ספרו ונראה מה נוכל
לומר לאור שיטת ציוניו.
משקין — פ"א, מהדורת אדלמן, דף ג ע"ב, פ"ו טו ע"ב, פ"י כו ע"ב, כט ע"א, ספכ"ו עח
ע"ב, פל"ד פב ע"א, פמ"ד צז ע"ב, ק ע"א ועוד.
מורק — ספי"ג נה ע"א.
זה בורר — פ"י לא ע"ב, פ"ב נ ע"ב, נב ע"ב, נג ע"ב, נד ע"א, פמ"ז קד ע"ב.
דרישה וחקירה — פ"ו יח ע"א, פ"י לא ע"א, פ"ב נ ע"ב, פמ"ז קג ע"ב.
איזהו נשך — סו סע"א, צז ע"ב.
רבית — צו סע"ב.

94 וראה גם ר"מ כשר, הרמב"ם ומכילתא דרשב"י, ירושלים תש"ם, עמ' רכג ואילך. בעמ' רכח כתב: 'אחרי
כתבי מאמרי הג"ל הראה לי ר"ש ליברמן במבואו למדרש דברים [רבה] עמ' 13 שם הוכיח שמחבר הספר היה
אשכנזי ולא ספרדי וכו'. אבל לא דק, כי ליברמן לא כתב שהמחבר היה אשכנזי אלא כתב שהמחבר לא היה
ספרדי, ויש בזה הבדל וכמו שכתבתי בפנים.

מכיוון שרק אצל חכמי פרובנס מצאנו את השם 'דרישה וחקירה' — נראה כי ר' אישתורי יכול להיחשב כחכם פרובנסאלי, או חכם שנתגדל בעיקר שם. אמנם אצל חכמי פרובנס לא מצאנו את השם 'משקין', ולכן הדבר אינו מוחלט ועדיין צריך בירור. הציונים 'איזהו נשך' ו'רבי' הם מעטים וקשה להוציא מהם מסקנות.

4. חוקות הדיינים, מהדורת מכון הרי פישל, ירושלים תש"ל
מספר זה מצויים כמה כתב־יד, ומאלף לבדוק את שמו של פ"ג במס' סנהדרין. מצאנו שלושה כינויים: א. 'זה בורר'; ב. 'דיני ממונות'; ג. 'דיני ממונות זה בורר'. ראה סי' ב עמ' טז, סי' ו עמ' כח, סי' יב עמ' נ, סי' טו עמ' סו, עד, עז, פב, סי' טז עמ' פג, סי' יז עמ' פה, סי' יח עמ' פו, סי' יט עמ' פט, סי' כ עמ' צ, סי' כא עמ' צה, סי' כה עמ' קז ועוד. בכ"י ד (כ"י אוקספורד) מצוין בדרך כלל: 'דיני ממונות'. לפי הרשום במבוא עמ' 10, נכתב כנראה בספרד כשני דורות לפני הגירוש; לפי שיטת הציון נראה שהוא קדום יותר.

בכ"י ש (כ"י ורשא) מצוין בדרך כלל: 'זה בורר'. לפי מבוא עמ' 13, כתב־יד זה נכתב בתוניס, שנת ה' תקפ"ה. לדברינו נראה שהסופר העתיקו מכתב־יד אשכנזי.
בשאר כתב־היד מקובל הציון: 'דיני ממונות זה בורר'.

אם נניח ששאר כתב־היד שימרו את שיטת ציונו המקורית של המחבר, הרי שאין הוא הריטב"א, כדעת כמה חכמים⁹⁵, שהרי הריטב"א מכנה פרק זה בשם 'זה בורר'. נראה, אפוא, שהמחבר הוא חכם שחי בצפון־אפריקה, שם נהוג היה לציין פרק זה בשם 'דיני ממונות זה בורר'.

גם שיטת הציון ביחס לפרק 'איזהו נשך' אינה סותרת זאת. מצאנו את הכינוי 'איזהו נשך' בחלק ב', סי' קלח עמ' קעג, ושם סי' קעז עמ' רפז. כן מצאנו אצלו את השם 'מסכת מו"ק', ואף שם זה אינו עומד בניגוד לקביעתנו. שם זה נמצא בח"א, סי' עז עמ' רן, וסי' פח עמ' שה.

5. ילקוט מכירי לר' מכיר ב"ר אבא מרי

דיני ממונות תניין — תהלים יא: ט עמ' 67 (וראה הערת בובר שם); משלי יט: כא, דף ט ע"ב (וראה הערה 6), כד: דף כח ע"ב, שם ט: טז (בכ"י אוניברסיטת בראילן שאני עתיד אי"ה לפרסמו); זכריה ד: ג, עמ' 42⁹⁶, ט: ז, עמ' 105 ('פ' דיני ממונות').

זה בורר — זכריה ה: ט, עמ' 56.

אחד דיני ממונות — תהלים ח: יח, דף כו ע"א.

מועד קטן — ישעיה נז: יד, עמ' 221; סא: י, עמ' 251; סב: ה, עמ' 253; יואל ב: יג, עמ' 11; מלאכי ב: ג, עמ' 19.

איזהו נשך — חבקוק א: יג, עמ' 12; תהלים לא: יט, עמ' ק; סו: י, עמ' קסב.

על מקום מושבו של ר' מכיר רבו הדעות⁹⁷. ר"ש ליכרמן, במבואו לדברים רבה, עמ' IX, VII, הראה כי ר' מכיר השתמש בדברים רבה, שהיה לפני בני ספרד, ומשום כך קבע בעמ' XI כי היה מחכמי ספרד. לאור הציונים דלעיל עולה כי אם אכן ר' מכיר מבני ספרד הוא, הרי

95 סיכום הדיעות השונות בבעיה זו, ראה במבואו של הגר"י נסים.

96 הערת גרינוף שם אינה נכונה כלל, וברור שכוונתו לפ' דיני ממונות (כד ע"א) וכמו שכתב בעל הילקוט עצמו, 'למטה בפסוק וכו', והוא לפנינו שם זכריה ב: ד, עמ' 47, ושם כתוב: 'פרק דיני ממונות בשלושה'.

97 סיכום העניין ראה אצל גרינוף, JQR, 15 (1924–1925), עמ' 141 ואילך.

שהוא חי לא יאחר ממחצית המאה ה־13, בה מצינו את הכינוי 'דיני ממונות'. ניתן לומר שר' מכיר מבני איטליה הוא שהרי הציון 'דיני ממונות תניין' מצוי אצלם ואף בזמן מאוחר יותר. בין כך ובין כך קשה לשתי השיטות הציון 'מועד קטן', והיה מתאים לציין 'משקין', שהוא המקובל אצל חכמי ספרד הקדומים ואצל בני איטליה. נמצא שתשובה סופית על מקומו של ר' מכיר אין בידינו.

6. פירוש קדמון לב"ב, מהדורת הרש"ל, ירושלים תשל"א
דיני ממונות זוטא — עמ' נא, קצט, רב, רהט, שב (דיני ממונות).
(אגב, זה הוא החכם היחיד, פרט לרי"ף ולר"ח, המזכיר 'דיני ממונות זוטא', ואולי זה בהשפעת הרי"ף, שהרי הוא פרשן הרי"ף.)
דיני ממונות קמא — עמ' עא.
מועד קטן — עמ' קסד, קסו.
מהאמור עד עתה יש לראות את המחבר כאחד מחכמי מצרים. גם ר"מ הרש"ל בתחילת מבואו נוטה לזה מנימוקים אחרים⁹⁸.

7. לקח טוב
שמות, עמ' 165 — פ' איזהו נשך.
במדבר, עמ' 132 — מס' מועד קטן.
דברים, עמ' 5 — פ' דיני ממונות בשלשה.
לכאורה, גם כאן עלינו לומר שהמחבר הוא מחכמי מצרים. ברם, מתוך המלים הלועזיות שבו אין מתקבל לומר כן. ייתכן להעלות עתה כמה אפשרויות, אולם עדיין צ"ע.

8. מושב זקנים בעלי התוס' על התורה
מועד קטן — עמ' קד, רפ.
דיני ממונות — קלג (תימה למורי — אם־כן, אולי אלו דברי המעתיק?).
לאור האמור קשה להכריע בדבר מקומו של המחבר.

9. פירוש ר' יוחנן ב"ר ראובן על השאלות
פירוש זה נדפס במהדורת מירסקי. במבואו, עמ' 39, לא מסר מירסקי פרטים על ר' יוחנן. עיון בפירוש מעלה את השמות הבאים:
זה בורר — בראשית, עמ' רצ; שמות, עמ' קס.
דיני ממונות — שמות, עמ' קיט, קסג⁹⁹.
מועד קטן — בראשית, עמ' ריג; שמות, עמ' לג.
לאור זאת, קשה להכריע בדבר מיקומו של ר' יוחנן, אבל השימוש המרובה בפירושי ר' ישעיה מראה קצת כי ר' יוחנן הינו חכם איטלקי.

98 הרב יעקב הלוי ליפשיץ פרסם עתה, בספר הזכרון לר' רפאל ברוך סורוצקין, ירושלים תשמ"ב, קטע מפירוש ר"י אלמדרי למסכת פסחים, ובמבואו, עמ' נ אות ד, כתב: 'כעת נודע [ולא פירש כיצד נודע — יש"ש] שפירוש זה [פירוש קדמון לב"ב] הוא של ר' ישמעאל בן חכמן'. על ר' ישמעאל אין בידינו פרטים רבים, אבל מקובל לראותו בין חכמי מצרים או חכמי המזרח. ראה סיכום העניין במבוא לפירוש ר"י חכמן על עירובין, בני־ברק תשל"ד.

99 בויקרא עמ' סח מציינ: 'סנהדרין פרק ראשון', וזו טעות סופרים וצ"ל: 'פרק שלישי'. נראה שהטעות נבעה משויון השמות של שני פרקים אלו.